इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे
संशोधन मंडळाचे त्रैमासिक

संशोधक

डिसेंबर १९८४

संपादक
डॉ. प्र. न. देशपांडे
डॉ. मु. ब. शहा

'संशोधक'

वर्गणीच्या संदर्भात महत्त्वाचे निवेदन

मार्च १९८५ पासून वार्षिक वर्गणीत वाढ

-0 आजीव वर्गणीदारांची योजना 0-

संशोधकांच्या सर्व जिज्ञासू वाचकांना नम्रपणे कळविण्यात येते की, मार्च १९८५ पासून 'संशोधक' त्रैमासिकांच्या वार्षिक वर्गणीत नाईलाजाने वाढ करावी लागत आहे कागद व छपाई यांच्या किंमती एवढ्या बेसुमार वाढत आहेत की यापुढे केवळ संशोधनाला वाहिलेली मासिके नियमितपणे प्रसिद्ध करणे जिकिरीचे होणार आहे. सरकारकडून अनुदानात भरघोस वाढ झाली तरच संशोधनपर नियतकालिके तरु शकतील.

'संशोधक' त्रैमासिकाचा प्रत्येक अंक नियमितपणे व वेळेवर प्रकाशित व्हावा यासाठी आम्ही सतत प्रयत्नशील असतो. त्याचप्रमाणे अंकातील साहित्य अव्वल दर्जाचे व मूलगामी संशोधनाला वाहिलेलेच असावे या-दृष्टीनेही आम्ही विशेष परिश्रम घेत असतो. तरीपण 'संशोधक' त्रैमासिक अधिक आकर्षक पद्धतीनें निघावे, प्रतसंख्या वाढावी, साहित्यहि अधिकाधिक देता यावे यासाठीं वर्गणीत वाढ करण्याचा निर्णय आम्ही घेतला आहे **मार्च १९८५ पासून 'संशोधक' त्रैमासिकाची वार्षिक वर्गणी रु. २५ (पंचवीस) ठरविण्यात आली आहे. किरकोळ अंकाची किंमत रु. ७ (सात) राहील.**

त्याचबरोबर आम्हास संशोधकासाठी आजीव वर्गणीदारांची योजना जाहीर करण्यात आनंद होत आहे. **मार्च १९८५ पासून संशोधक त्रैमासिकाचे आजीव वर्गणीदार होण्यासाठी वर्गणी म्हणून केवळ २०० रुपये चेक / ड्राफ्ट / म. आ. नें पाठवावेत**

फक्त २०० रु. भरा आणि आयुष्यभर 'संशोधक' प्राप्त करा.

संपादक
'संशोधक' त्रैमासिक

महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळाने
अनुदान देऊन पुरस्कृत केलेले
त्रैमासिक

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे
संशोधन मंडळाचे त्रैमासिक

संशोधक

डिसेंबर १९८४

संपादक
डॉ. प्र. न. देशपांडे
डॉ. मु. ब. शहा

वर्ष ५२ अंक ४

मुल्य- ५ रु.

अनुक्रम

प्रकाशक

डॉ. प्र. न. देशपांडे

डॉ. मु. ब. शहा

चिटणीस, (संशोधक – प्रकाशक)

इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे.

० मुद्रक ०

श्री. हिरालाल शंकरराव सापे

महाराष्ट्र प्रिंटींग प्रेस,

हेडपोस्ट ऑफिसजवळ, धुळे.

Hindustan Republican Association

(Its Constitution and Activities)

Dr. R. K. Paralkar

Revolutionary activities started in India especially after the war of Independence in 1858. Though scholars differ whether it was a war of Independence in the correct, we must agree that the incidence created atleast the atmosphere which was encouraging for the revolutionaries tomstart their activities. An English poet and the leader of the chartist movement in England, Earnest Jones had all praise for the great upheaval of 1858 in India. In his poem, "New World" he has called the incident as an Indian war of Independenee. Moreover, he has mentioned the incident as representative type of all the human beings. He says that due to that incident their was political awakening in India. In the same poem he asks the question to the Englishmen as to what they might have done if they had been suppressed in the same way as the Indians are.[1] But when the British crushed down the revolt of the Indians in 1858, the people became ready to do any sacrifice, for the independence of their mother land. Though after 1858 they could not revolt against the British openly they formed secret groups and associations to overthrow the unjust rule of the British. In that Period many revolutionary poets appealed to the Indians, through their revolutionary poems, to sacrifice everything to make free their mother land. One revoliutonary poet has told the Indian people that it was the time to cut own heads with our hands.[2] But at that time. the strength of the revolutionaries was divided as they had formed small groups.

After the withdrawal of non-cooperation movement Chandrashekhar Azad joined Kashi Vidyapeeth founded by Mahatma Gandhi in 1921. Manmathnath Gupta and Pranvesh Chatterji, who were already members of revolutionary group, were his class fellows. Pranvesh Chatterji inducted Azad into the Revolutionary Party.[3] He had also come in contact with Jogeshchandra Chatterji, Ram Prasad Bismil and Roshan Singh also joined the revolutionary group. Through the efforts of Sachindra Sanyal, all these revolutionary groups merged and formed the Hindustan Republican Association in early 1924. Sachindra Sanyal was the over all leader of the party.

Sanchindra Sanyal had been in the Republican party since 1907 in Calcutta. He was an intellectual, a writer and an orator. A man of his calibre could easily set up an organisation. It is needless to say that he was the brain behind all the activities of the Party. His book "Bandi Jiwan" inspired many Young men. It contained a thrilling account of the attempt of revolt by the revolutionaries at the time of the First World War. The author has described the stories of Banaras, Lahore and Bengal conspiracies, cases and sacrifices of his colleagues. Their hangings were also described in Sanyal's book. A British official once said of this book, "It is one of the best known gems of the terrorist literature." Another official commented, "The author has sent more young men to the gallows or prison for terrorism than any man who has lived in India."[4] Sachindra Sanyal was responsible for giving Hindustan Republican Association (HRA) a constitution and a revolutionary status. Besides Sachindra Sanyal, Ram Prasad Bismil, Jogesh Chandra Chatterji and Suresh Chandra Bhattacharya also took lot of pains for the party.

The constitution of the party was called 'Yellow Poper" as it was printed on Six Yellow Sheets of the paper. The aim of the

HRA was to establish the federated republic of India by organising armed revolution. The HRA wanted to establish such a society in India in which the exploitation of man by man would not be possible. The party had five departments. They were dealing with- (1) propoganda (2) collection of men (3) collection of funds and terrorism, (4) collection and storage of arms and ammunition and (5) foreign connection. The propoganda of the party's ideology was to be carried through open and secret press and by means of conversation. Means like public platform and magic lantern slides were also to be tried. It was decided to collect funds by means of voluntary contribution or subscription. But they did not rule out the possibility of exacting contribution by force, if the occasion demanded so. The foreign department of the party was expected to send suitable men to foreign countries for military and scientific training. The party thought that such trained men would take charge of arms and ammunition factories at the time of open revolution. The party was also eager to establish close contacts with the revolutionaries outside India.

The Governing Body of the HRA was to be a Central Council. It was composed of the representatives of every province in India. This shows that they had decided to spread their activities in all the provinces of India. The association had not ruled out the use of terrorism as a mean to retaliate the extreme repression by the British Government in India.[6] They wanted to follow the policy of tit for tat. It was planned that the party would work as a secret organisation. It had also planned open platforms in the form of clubs and libraries.

The Party members were asked to organise labour movements in factories, railways and coal fields. Kisans were also to be organised for the sake of revolution. It was decided to influence the congress and other public activities. The association had appointed

District Organiser for every district. It was his duty to recruit new members. The qualifications and duties of the Distirict Organiser are given in detail in the constitution of the Associaton. He was supposed to be the most important person to give a well organised shape to the party. Consequently it was impressed upon in the constitution that the district organiser must be a well informed person. It was a must for him to have full knowledge of current political, social and economic affairs of the country.[7] He must be a courageous and selfsacrificing person. He was expected to have comprehensive information of his district. The recruitment was made from the young congress men and students only. Patriotic, courageous and trustworthy persons were picked up by the party. It was very difficult task. Because there was always the possibility of somebody turning an approver. Hence utmost precaution was taken at the time of the recruitment. The district organiser used to judge the trend of mind of the person before recruitment. If he was found to be a patriotic and revolutionary, the person was gradually initiated into the movement. After recruitment the new members were given revolutionary literature. Such as Sachindra Sanyal's "Bandi Jiwan", the life of Garibaldi and Mazzini, Savarkar's "History of the First War of Independence" and a copy of Rowlatt Act. They were also told the stories of bravery of Barindra Ghosh, Khudiram Bose Rash Behari Bose, Kannailal Dutt, Sachindra Sanyal and other revolutionaries. This created the strong feelings of patriotism in the minds of new members. Then they had free and frank talk followed by enrolment. The enrolment meant only a mental note and not written pledge[8]. If a member betrayed the party he was punished either with expulsion or with death.

After the publication of "Yellow Paper" a four page pamphlet entitled 'Revolutionary' was distributed in many parts of the country. It was prepared and published by Sachindra Sanyal. The wide circulation was meant to create an impression to the public

as well as the police that the HRA had a big organisation.[9] The pamphlet began with the quotation – " Chaos is necessary to the birth of a new star ". The ideals and the means to achieve them were stated in the pamphlet. The HRA intended to pursue the policy of co-operation when possible and dissociation where necessary with the Congress.

HRA looked upon all the constitutional agitations with contempt and ridicule. In the opinion of the association it was mockery to say that India's salvation can be achieved through constitutional means. According to it no constitution existed in India. It was selfdeception to say that India's political liberty can be achieved through peaceful and legitimate means when the enemy was determined to break the peace at his own convenience. At the same time the association said that revolutionaries were neither terrorists nor anarchists. They never aimed at spreading anarchy in the land and terrorism was never their object. They never believed that terrorism alone could bring independence although they did not rule out this method as an effective means of retaliation.

They thought that some Indians help the British because they were terrorised. On the otherhand, the fear of British prevented the Indians from helping the revolutionaries. So they were bent upon to remove the fear of British from the minds of Indians. the revolutionaries, therefore, wanted to retaliate the official terrorism by counter terrorism. They thought that through the acts of terrorism they would get the sympathy from the enemies of England and thus would be able to expedite the attainment of India's freedom.

Sachindra Sanyal had some correspondence with Gandhiji in early 1925. In 1924, in the Ahmedabad Congress Session, a resolution condemning the revolutionary Gopi Mohan Saha for his terro-

rist Act. Gopi Mohan Saha had made an attempt on the lifeof the Police Commissioner Sir Charles Tergart in Calcutta in 1924. But he mistook another European, Mr. Day for Tergart and killed him. Saha was later hanged for his terrorist act.[11] Gandhiji wept in public the time of the adoption of the revolution. The tenison of the AICC Session was due the fact that at the Dinajpore (Bengal) Provincial Conference of the Congress a much stronger revolution had been passed praising Gopi Mohan's selfless sacrifice and patriotism.[12] The Dinajpore resolution was too much for Gandhiji. He openly denounced the revolutionaries. Sachindra Sanyal wrote an anonimous letter to Gandhi. Gandhi published the letter as well as his reply in 'Young India' of February 12, 1925.[13] In his letter the writer said that the revolutionaries had promised to remain silent for a year to enable Gandhi to carry out his experiment of non-co operation. He further says that as the experiment of non-co-operation was over, the revolutionaries were free to carry on their activities. The writer believed that the masses in Northern India were ready for any emergency. Towards the end of the letter Sanyal requested Gandhi at least to be tolerant towards the revolutionaries if he could not help them.

After the arrest of Jogesh Chandra Chatterji, Ram Prasad Bismil became the leader of the Military Department of the association. Bismil belonged to Shahjanpore in U. P. and was an Arya Samajist. In 1916 at the time Lucknow Session of the Congress, Bismil way very keen to see Bal Gangadhar Tilak. At lucknow he joined a group of young men who had a strong desire to give a rousing reception to Tilak. But the moderates did not like this idea as they thought that it would be like giving more importance to Tilak than the Congress President.[14] But still the young man successfully organised a grand reception to Tilak at railway station and subsequently they took him out in a grand procession through the main streets of Lucknow. Bismil, who was an old

revolutionary, way very much influenced by the reception and the procession. He was an abscounder of the Manipuri Conspiracy case. He remained in disguise as a peasant for a long time.

The revolutionaries tried to procure arms and ammunition from various sources. Under the leadership of Ram Prasad arms were procured from the Indian States especially from Gwalior.[15] Arms were also bought from army men and from the international smugglers at exorbitant prices. They got arms from Germany during the first world war. But as there was no war going on, the revolutionaries could not expect donations of arms from the foreign countries.[16]

Apart from the purchase of arms the association needed money for carrying on its propoganda and organisational activities. Some members had to depend entirely on the party for their upkeep. The party often used messangers for important communications because of the fear of Government censorship. The association had to spend a lot on these messangers. A lot of money was spent on buying books and publishing pamphlets. Some members paid to the utmost of their capacity. But many members were students and many belonged to lower middle class. Hence they could not contribute to the association. The association received money from the sympathisers who were financially well off. But they were very few. For instance Babu Shiv Prasad Gupta of Banaras a staunch Congress man used to contribute an amount of Rs. 500/ when approached by Sachindra Sanyal. Another Sympathiser of the association was the famous leader of the Congress Ganesh Shankar Vidyarthi of Kanpur. He provided work and employment to the revolutionaries in his newspaper "Pratap".[17] But all these sources put together were very insufficient to carry on the activities of the party.

The monetary needs of the party were so pressing and urgent that its members were always on the look out for new avenues for the collection of money. Once Chandra Shekhar Azad was made the disciple and the heir of a wealthy Mahant in Gajipur district.[18] He was made disciple in the hope that the party would get the huge wealth of Mahant after his death. But the plan did not work out as Azad left the old Mahant who was physically too stout to oblige them.

The revolutionaries proposed to use the method of ' force contribution ' or decoities. The revolutionaries justified decoities. They said that the political decoit was aiming at the good of the society by trying to expel the British. By the end of 1924 they chalked out a programme of village decoities in order to raise funds. First armed decoities was committed on December 25, 1924 in Bamrauli – a large village in Pilibhit district of the U. P. In this decoity the revolutionaries looted about Rs. 4 000/- and shot dead one villager who challenged them. The money was used for publishing the pamphlet 'Revolutionary'. Another decoity was committed on March 9, 1925 in Bichpuri, district Pilibhit. It was the only occasion on which the professional decoits were called by Bismil to collaborate with the revolutionaries. Thakur Roshan Singh was in the habit of committing dacoity before he joined the association.[19] The professionals had come on share basis. In this decoity a person was killed and the party had to return without any booty. On May 24, 1925 another decoity was committed at Dwarkapur in Pratapgarh district. This expedition was an unmitigated disaster from beginning to the end. In order to escape from villagers, the revolutionaries shot and wounded some villagers. A revolver which was very valuable thing for them, was lost. This incident compelled the association to give second thought to the village holdings. Ram Prasad Bismil declared that he was tired of shooting at brave villagers. Many other members of the party were

also not happy with the commission of village decoities. Moreover, these decoities did not prove to be profitable.

After long deliberations the provincial Committee of the HRA decided that the village decoities should be discontinued and only the banks and government property should be looted. Ashfaqullah was opposed to new policy of looting the government money. He rightly felt that the party was not strong enough to face the government directly. But most of the revolutionaries favoured the new policy and the majority, view prevailed.

REFERENCES :

1. Swatantra Bharat Weekly, December 18, 1977, p. 3.
2. Ibid., p. 4.
3. Revolutionaries and their activities in Northern India, Kaushalya Devi Dubhish, p. 24.
4. H W. Hale, Political Trouble in India, 1917–37., p. 37.
5. Kaushalya Devi Dubhish. Op. Cit , p. 25
6. Ibid , p 26.
7. Ibid,, p. 27.
8. Manmath Nath Gupta They Loved Dangerously, p. 93.
9. Ibid., p. 69.
10. Kaushalya Devi Dubhish, Op. Cit., p. 28.
11. H. W. Hale, Op. Cit , p. 9.
12. Pattabhi Sitarammaiyya, The History of the Congress, p: 464.
13. Manmath Nath Gupta, Op. Cit , p. 71.
14. Kaushalya Devi Dubhish, Op. Cit , p 31.
15. Vaishampayan, Amor Shaheed Chandra Shekhar Azad, Vol. II, p. 160.
16 M. N. Gupta, Op. Cit., p. 107
17. J. N. Sanyal, Amar Shaheed Bhagat Singh, p. 21.

18. Swatantra Bharat Weekly, Dec. 18, 1977., p. 6.
19. M, N. Gupta, Op. Cit., p. 101.

Dr. R. K. Paralkar
M. A. Ph. D.
Shaktinagar (Aurangabad)

Agricultural Technology In Maratha Country, 17th and 18th Centuries

Dr. T. T. Mahajan

The present study aims to give an account of production technology of agriculture, with actual process of different techniques involved, and the mechanical elements used in agricultural production of Maratha country during the 17th and 18th centuries. The paper intends to find out as to what was the state of agricultural technology in Maharashtra under the Maratha rule ? What kind of technique did the peasants adopt for preserving and sowing the seeds, for planting tress, for increasing the fertility and yield of land ? and also for water conservation ? How for agricultural technology in Maratha country suited to the needs of the people ? In the 17th and 18th centuries agriculture was the main industry in Maratha country and other village industries were very closely connected with it. So raising of the status of the people mostly depended on the development of agriculture only. And to achieve this purpose, peasants made efforts by using their anchestor's agricultural techniques and implements, some of which they employed, were introduced in England only in last century.[1]

The agricultural technology of Maratha country was determined by those factors such as the situation of peasant farming, variation in climatic conditions in different parts, different types of land suitable for different crops in different areas, different amount of rainfall in different regions ect , which largely helped in determining the productive efficiency in agriculture.

The techniques of sowing into the soil was skilfully practised by peasants in medieval Maharashtra. While sowing the seeds the fertility and suitability of the soil for different crops, selection of proper seeds, amount of rainfall in the region etc., all these factors were taken into consideration. It is evident from the British Collector's reports that the agricultural operations were carried on after verifying the quantity of rainfall required for the cultivation of different crops. Soil was sown when considerable fall of rain had taken place and if there had been no ample rain, no grain had been put into the ground.[2] If little rain fell in light soil, the people sowed the crops like bajra[3] and there was little hope of producing other crops.

The technique of sowing proper crops in proper soil in proper season was used in practice. The Maratha rulers propogated for practising this technique by inducing peasants for sowing the rabi crops in the fertile soil and preventing them from sowing the kharip crops like karadi in the soil with great fertility in the rabi season.[4]

Harvesting twice a year was current in some parts of the country. The fertility of the soil was taken into account for growing two crops in a year. The cultivators in those parts where irrigation facilities were available only could cultivate two agricultural crops in a year. The rice, jwor, bajra, nagali, cotton, blackgram, mug, tur, groundnuts, sesamum (til) were cultivated in Desh region during the rainy season.[5] (kharif crops). While wheat, gram, vegetable etc. were sown during the winter on the same field (rabi crops). Thus, the Maratha territories did not remain far behind in the multiplicity and variety of products of soil, and peasants fully utilized the knowledge of the suitability, of distinctive traits of the soil for growing different types of crops in different season. In watered and superior rice land, a second crop of peas, gram or wate-

red and superior rice land, a second crop of peas, gram or watered wheat was raised.[6] Sugar cane was also grown on the same rice land and was followed either by jwori mixed with tur or nachani or sweet potatoes and vegetables[7] in succession from season to season. This rotation system not only increased the soil supply of organs but also helped to control the diseased and pests.

The method of mixed cropping was common in Deccan where oil plants such as til, the Imvus, the Kareel, Kusde etc., were cultivated in fields either singly or mixed with grains.[8] Likewise, tur and umbaree were sown with grains like jwori and bajree,[9] but in such combination bajree or jwor was considered as main crop and tur and umbaree subsidiary. These combinations which fully utilized the properties of the soil, helped to increase the total produce by raising various crops. Among the irrigational crops, rice was grown at first in a nursery bed and then transplanted in the wetfield. Dr. Hove, a foreign traveller visited the Konkan coast while travelling from Surat to Bassein in 1787–88 and observed the process of rice-transplantation. He says, " in the beginning of the rains, the peasants sowed in a level field a certain quantity of rice very thick, when it was grown to the height of five or six inches, they transplanted it into small tufts into the other fields as soon as the rain permitted them."[10] This method saved a considerable quantity of seeds and also brought a triplicate crop to the farmers. Thus the cultivators in Maratha country used the advanced technique for planting rice.

The peasants also cultivated cash crops like sugarcane, cotton and tobacco. It is intresting to note that the cultivators in Maratha country had accepted a new crop like tobacco and maize (macca) for the cultivation. The cultivation of tobbacco had begun in Maharashtra since the sixteenth century. It was extensively grown in southern parts of Maharashtra especially in the territory belonging

to Patvardhan in the 18th century.[11] The maize cultivation seems to have been in existance in Maharashtra in the 17th century also.[12]

The technique of preserving seedgrains was well advanced. During the 17th and 18th centuries, in place of rock cut cells, granary buildings nearly 30 feet in height[13] were constructed. Those buildings proved helpful in protecting seedgrains from rats, insets,[14] ants and preserved the seeds in good condition.

Technique for manuring the soil was also practised by peasants who were well aware of its heed for promoting the growth of crops. To manure the soil, flocks of innumerable sheep and goats were kept on the plots for more than two nights continuously.[15] The urine and excreta, containing all the essential nutrients like nitrogen, potash and phosphoric etc., were absorbed into the soil and finally resulted in increasing the humus which undoubtedly contributes to the fertility of the soil. The peasants observed different kinds of process and practices for making manures. The good quality manure could be made by collecting straw, stubble, ashes, refuse of vegetables, other rubbish in a pit and mixing with cowdung and absorbing animal urine.[16] The excellent manure was formed when cowdung was mixed with the ashes of burnt branches and leaves of trees [17] The valuable manure could be made by mixing and absorbing excreta and urine of large flocks of sheep with the ashes and was applied to garden land.[18] Irrigation by means of dams, tanks and lakes, wells were practised in Maratha territories. The canals by short lengths running to carry water for agricultural purposes were in exist in those days. The canals excavated by the Maratha rulers have not been studied so far from technological point of view. Usually dams were earthern embankments some of which suffered from certain defects like leakage of water and were to be repaired after some years[19] Dams that were laid across the openings of catchment areas, had

sluices, the mechanical contrivances by which water was let out from the main canals into other branches or to feed the aqueduct.[20] Tanks were with few exceptions, natural rocky hallows and pits or uarrow basins, varied from hundred to eight hundred yards in length, between hills which had been blocked together by a rude equipment.[22]

Reservoirs built at Jejuri by Tukoji Holkar,[23] lakes built by the Bhosles such as Ambazari and Telinkhera near Nagpur, Parvati and Ketraj lakes etc., were built in stone and mortar masonry and are the best examples of excellent masonry work of irrigation system in Maharashtra in the 18th century. The sluices were constructed out of stone and masonra,[24] and provided water for crops, orchards and gardens.[25] In some parts of the country, wells used foi irrigation were simple holes dug in the soil,[26] and were generally 8 to 10 feet in diameter and 20 to 25 feet deep,[27] unfaced with any building material. But in other areas, wells were pitched with brick or stone and mortar. Usually they were lined with dry cut stone and frequently were built only on the side on which the bag worked.[28]

Water Lifting Devices—

In Maratha country, irrigation from wells by means of leather baskets[29] was the most common practice observed by the farmers. In provinces like Ratnagiri in Konkan region, the first type of device that was used in practice was 'the balanced bucket device' with a counter weight and was known under the name Lat. It consisted of long beam supported by up-right forked post with a bucket attached to one end by means of a long bamboo and a sufficient weight at the other end was secured to raise the bucket when filled with water.[30] Another kind of device that was used for water lifting was the leather bucket raised by wheel by means of cattle power In this type the water was raised in a leather bucket or mot which

was two feet broad and was strenched open at the mouth by an iron ring. The other end was not streched but was much narrower. A thick rope was fixed to the centre and was passed over a small wheel. A second thiner rope was fastened to a yoke drawn by oxen.[31] Water tower (storage-tank) with Persian wheel worked by bullocks was also used for supplying water to gardens and horti-culture and it was another means of water lift. It was constructed in brick masonary and was 50 feet in height. Its mechanism was based on the principle of syphone, i e. that water always keeps its own level. But the Marathas were not the first to apply this principle as it was also applied earlier in Deccan Muslim kingdoms in 15th and 16th centuries.[32]

The king Shahu, his Peshwas and Brahmendra Swami made a substantial contribution to the growth of horticulture in Maratha country. They did so by applying the practise of grafting and the technique of plantation. The cultivation of rosy guava[33] and varities of mangoes[34] in different parts of the country was encouraged by importing and providing their plants to peasants. The seeds, the plants of oranges, cypress trees were imported from the Mughal territories[35] and were planted at Poona, Dhawadshi.[36] During the regime of Peshwa Bajirao I, the practice of grafting for good quality of Mango was propogated. The plants of Balasad mango were brought from Gujrath and their cultivation was encouraged by means of grafitng. Many different fruit trees were cultivated and developed by means of grafting in and around the provinces of Poona, Junnar, Satara, Baleghat and Gangathadi. It is therefore, the 18th century was a period of considerable extension of cultivation of horticulture in Maratha country. The grafted plants were carefully brought from for off places by covering their root and junction of both plants with cerecloth[37] or a coating of mud.[38] The process of plantation was as follows.- The planter prepared the ground before the fall of rain and manured the soil

with cowdung and set the roots at the depth of ten to fifteen inches. The plant when began to vegetate was heaped up furrows till the period of its maturity. Each plant received its necessary quantity of water regularly for its nourishment.[39]

Agricultural Equipments—

Plough was made of babhul wood and was consisted of pole, share, yoke, tail and handle. In light soil, plough required two yoke,[40] but in stiff soil heavy[41] and large plough[42] was drawn by 7 to 10 yoke of oxen. Seed drill (pabhar) was consisted of two or four wooden iorn shod shares, called phans and seeds bowl in which seed was dropped by hand.[43] All the parts were held together by ropes.[44] Hoe (Kalav) was levelling instrument and consisted of two share or coulters joined by a level cross iron blade or phas.[45] Beam harrow or phal consisted of a large beam of wood, fitted with a yoke, upright handle and was drawn by four oxen.[46]

Sugar Technology—

Careri, an Italian physician who visited some parts of Deccan in 1695, has recorded about abundance of sugar canes planted at Bassein[47] and had observed a technique as well as the process of ripening and heating involved in the making of sugar. His account shows that the manufacture of sugar involved two types of technology. Firstly, the crushing of cane and secondly crystallization of juice. The first device was a sort of mill used for extracting juice from cane and was consisted of two wooden rollers turned about by oxen. This device involved the motion in opposite direction of two vertically mounted wooden rollers. The sugar canes were crushed by being thrust between the rollers.[48] The cane juice when thoroughly squeezed out, was boiled in cauldrons and being coolled in earthern vessels at night, was crystallized.[49] The manufacture of sugar required technical skill for rapid boiling

and speedy transference to evaporating pans etc. In some parts of the country, deep narrow copper pan, instead of earthern vessel, was used for evaporating the juice.[50] Sugar technology seems to have reached at an advanced stage in the 18th century, because sugar constituted one of the important commodities of export of Maratha country to the port of Bombay.[51]

While summing up, it can be pointed out that the peasants in Maratha country employed simple and traditional implements and were unable to spend on advanced agricultural tools because of heavy burden of land taxes imposed upon them. They could meet that pressure by using skilfully their traditional technological knowledge and by handling carefully the rude equipments of agriculture. Though the agriculture technology of those times was less suited to commercial production, it was not at all less useful. In fact, not only did it contribute to make villages self-sufficient in agricultural production, but also enabled them to supply surplus produce to urban population. Cities in Maratha country would not have grown unless there was a lot of agricultural surplus to feed a number of skilled workers and traders engaged in their crafts and trades in towns.

REFERENCES :

1 Henry M. Eliot Memoirs and C. of the Races of the North-Western Provinces of India, John Beams (ed.) London, 1869 II pp. 341-342, quoted from The Indian Economic and Social History Review. Vol. XVII, Jan March 1980, No. I, p 3

2 Report from H. Pottinger, the Collector of Ahmadnagar, (1824) to William Chaplin, Commissioner, Poona, given in Selections from the Deccan Commissioner's Files, (Peshwa Daftar) : period of Transition (1818-1826) ed. by R. D. Choksey pp.18-20

3 H. Pottinger's Report to William Chaplin, Op. cit., p. 19.
4 Bharat Itihas Sanshodhak Mandal Qurly, XV, No. 2 Sept. 1934 p. 62.
5 Shiv Charitra Sahitya, 7, Letter No. 67, SCS, 8, Letter No. 26, SCS, 9, Letter No. 69, Marathyanchya Itihasachi Sadhane, XIV, Letter No. 62 and 91, and XXI Letter No. 47. Peshwa Diaries, III, Sanad 356,
6 Gazetteer of Bombay Presidency, Vol XXIV, P. 168.
7 Selections from the Records of Bombay Government No. II, Captain Wingate's report on Survey and assessment of Rutnagheery, a letter from the Revenue Commissioner, H. E. Goldmid. p. 7.
8 Report on the Territories conquered from the Peshwa by Hon'rable Mount Stuart Elphistone Commissioner, (1821), Appendix p. III.
9 A Letter from William Chaplain Deccan Commissioner to the Collector given in period of Transition (1818-1826), p. 35
10 Selections from Records of Bombay Govt., New Series, No. XVI, Tours For Scientific Research made in Gujrat Kattiawar & Conkuns in 1787-88 by Dr. Hove, p. 13.
11 Bharat Itihas Ani Sanskriti Mumbai Marathi Granth Sangrahalay Series Jan-March 1979, Vol. 60 pp. 42-43.
12 Indian Historical Review, July 1978, Jan. 1979, Vol. V No, 1-2 p. 154.
13 Maratha Architecture, by M. S. Mate p. 52.
14 Shivaji & Facets of Maratha Culture, ed. by Saryu Doshi, (1982) p. 52.
15 Peshwekalin Maharashtra by V. K Bhave p. 159, and 373:
16 Statistical Report on the Principality of Kolhapur, by D. C. Graham, p. 53.
17 Captain Wingate's Report of Survey & Assessment for Ratnagheery, p. 7.
18 Statistical Report on the Principality of Kolhapur, by D. C.

Graham, p. 53.
19 Peshwa Diaries, VIII, Sanad 1058.
20 Maratha Architecture, by M. S. Mate, p. 43.
21 Studies in Indian History, ed. by V. D. Rao, pp. 170-171
22 Statistical Report on the Principality of Kolhapur, by Graham D. C. p 83.
23 Maratha Architecture, by M. S. Mate, p. 42.
24 Peshwekalin Maharashtra, by V. K. Bhave, p. 41.
25 Maratha Architecture, by M. S. Mate, p. 42.
26 Statistical Report on the Principality of Kolhapur, by Graham D. C p 83.
27 Gazetteer of Bombay Presidency, Vol. XVIII, Part-II (Poona) p. 12.
28 Ibid.
29 Peshwaichya Sawalit, by N. G. Chapekar, p. 47., also see Peshwa Dairies, III, Sanad 437
30 Selections from Records of Bombay Government, Memories on Sawant Waree State by Major J. W. Auld, p 44.
31 Gazetteer of Bombay Presidency, Vol. XVIII, Part -II, p. 12.
32 Maratha Architecture, by M. S. Mate, p 45.
33 Selections from the Peshwa Daftar, ed by G. S. Sardesai, Part-18 letter No. 177.
34 Peshwekalin Maharashtra, by V. K. Bhave, p. 143.
35 Selections from Peshwa Daftar, ed. by Sardesai, Part 18 letter No. 177.
36 Ibid, Part-22, Letter No. 214.
37 Selection from Peshwa Daftar, Part-18, Letter No. 177.
38 Bharat Itihas Sanshodhak Mandal Quarterly, September 1934, Vol. XV, No. 2, p 67.
39 Tours for Scientific and Economic Research made in Gujrat, Kattiawar and Conkuns in 1787-88, p. 11.
40 Gazetteer of Bombay Presidency, Vol. XVIII (POONA), p. 8.
41 Alexander Mackey, Western India, reports addressed to the

Chamber of Committee of Manchester Liver Pool, Black burn and Glasgow (London) quoted from proceeding of 43rd session of Indian History Congress 1942 p. 466.

42 Gazetteer of Bombay Presidency, XVIII, Part–II (Poona) p. 8.

43 Science and Technology in Medieval India, by O. P. Jaggi, p. 219.

44 Gazetteer of Bombay Presidency Vol. XVIII, Part–II, p. 8.

45 Gazetteer of Bombay Presidency, Vol. No. XVIII, Part–II, p. 9.

46 Ibid.

47 India in the Seventeenth Century, Vol. II, The Voyages of Thevenot and Careri by J. P. Guha, p. 203.

48 Proceeding of 43rd Session of Indian History Congress, (1982), p, 469.

49 India in the Seventeenth Century, Vol. II, ed. by J. P. Guha, p. 203.

50 Report on the Improvement of Indian Agriculture, London, (1893), p. 226 quoted from Proceeding of 43rd Session of Indian History Congress, (1982), p. 470.

51 From Home Department, 1789, Public Original Consultation, 22 April No. 25. (Unpublished record).

Dr. T. T. Mahajan
M. A. Ph. D.
Deptt. of History
S. P. D. M. College, Shirpur.
Dist. Dhule.

एकपंचाशतश्लोकी श्रीगुरुचरित्र

प्रा. डॉ. विश्वास पाटील

भक्तांच्या उपासना पद्धतीत जप, तप, स्वाध्याय यांसोबत पवित्र व वरद ग्रंथांचे पारायण हा भाग सुद्धा महत्वाचा आहे. अगदी रामायणापासून ते रुक्मिणी स्वयंवरापर्यन्तच्या ग्रंथांचे पारायण आपल्याला सर्वत्र आढळते, महाराष्ट्रातल्या विविध भक्ति संप्रदायांमध्ये दत्त संप्रदायाचे आगळे-वेगळे स्थान आहे. महाराष्ट्राच्या भक्ति सागराच्या प्रवाहात दत्त संप्रदायाच्या झळाळणाऱ्या जलाचा पोत स्वतंत्रपणे तपासून बघता येतो. 'गुरुचरित्र', 'दत्तप्रबोध' 'दत्तमहात्म्य' व श्री 'गुरुलीलामृत' हे दत्तसंप्रदायाचे प्रमुख ग्रंथ होत. माहूर गिरनार, औदुंबर, नरसोबाची वाडी व गाणगापूर ही दत्तसंप्रदायाची तीर्थे आहेत. महाराष्ट्राच्या नित्य पाठात असलेल्या ग्रंथात ज्ञानेश्वरी, गुरुचरित्र आणि दासबोध हे तीन प्रमुख ग्रंथ आहेत. दत्त संप्रदायातल्या आणि अन्य ही भक्तांमध्ये पारायणग्रंथाच्या दृष्टीने कल्पवृक्षासारखा असणारा ग्रंथराज 'गुरुचरित्र आहे.'

गुरूचरित्र : एक वरद ग्रंथ -

श्री गुरूचरित्र हा ग्रंथ साधा नसून दैवीशक्तीने भारलेला सिद्धमंत्ररूप व महाप्रासादिक वरदग्रंथ आहे गुरूचरित्राच्या अनेक हस्तलिखित प्रती उपलब्ध आहेत. त्यांचा आधार घेऊन नेमके संशोधन करण्याचा महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन यांनी प्रयत्न केला होता. पण तो त्यांना सोडून द्यावा लागला. ह. भ. प. रामचंद्र कृष्ण कामत, चंदगडकर यांनी या संदर्भात बहुमोल संशोधन केले आहे. त्यांनी आधारासाठी घेतलेल्या हस्तलिखीत प्रतीपेक्षाही आणखी प्रती सापडण्याची शक्यता नाकारता यत नाही; कारण अनेक दत्तभक्त-घरांमध्ये अशी पोथी पूजेसाठी असू शकते.

श्रीगुरुचरित्र हे शके १४८० च्या सुमारास तयार झाले असावे असे वाटते.

कारण श्रीगुरुंचा अवतार शालिवाहनाच्या चौदाव्या शतकात झाला अशी प्रचलित समजूत आहे. श्री. वा. कृ. गद्रे यांनी शके १३८० हा श्रीगुरुचा निजानंदकाल मानला आहे.[1] डॉ. रा. चिं. ढेरे म्हणतात– "सरस्वती 'गंगाधराच्या गुरूचरित्रा'चा रचनाकाळ शके १४८० मानला जातो."[2] हाच काळ ह. भ. प. ल. रा. पांगारकारांनीही स्वीकारलेला आहे. हा काळ मानण्याचे प्रमुख कारण असे की श्रीगुरुशिष्य सायंदेव याचा नातू देवराव याच्या नातवाने श्रीगुरुचरित्र लिहिले, श्री. विष्णू केशव पाळेकर उर्फ अप्रबुद्ध मात्र या मताशी आपली असहमती नोंदवतांना म्हणतात

"मला स्वतःला वरील काळ थोडा बरोबर वाटत नाही. शके १३८० हा निजानंदकाल धरण्यास मुख्य पुरावे दोन आहेत. एक तर त्या ग्रंथात वर्णिलेली बहुधान्यसंवत्सर, कन्यागतीं बृहस्पती, असितपक्ष, माघमास, प्रतिपदा, भृगुवासर ही परिस्थिती त्या साली येते. आणि तो निजानंदकाल असल्याचा उल्लेख एका जुन्या बाडात मिळतो. ह्याच्या भरीस वाडीस तशी समजूत प्रचलित आहे आणि बेदरच्या एका बादशहाच्या पायावर व्रण होऊन तो मेल्याचे वर्णन फेरिस्त्याने, दिलेले आहे हे ही दोन मुद्दे आहेत. आणि तसे पाहिले तर हा पुरावा काही कमी नाहीं. परंतु माझ्या मताने ह्यात काही अडचणी आहेत. (पण त्यासबंधी येथे वाद उपस्थित करावयाचा नाही.) अनेक कारणांवरून मला स्वतःला असे वाटते की, श्रीगुरुंचा जन्म शके १३८० बहुधान्य संवत्सरी कुंभराशीस चंद्र असता (शाळिग्राम जन्मगाव) झाला. त्यानंतर साठ वर्षं अवतारलीला करुन शके १४४० त श्री शैल्यावर बहुधान्य संवत्सरी ते गुप्त झाले. नागनाथ त्या वेळेस कर्ता असल्यामुळे देवराव तेव्हा लहान असणे शक्य आहे त्यानंतर सुमारे साठ वर्षांनी श्रीगुरुचरित्र लिहिले असावे. श्री गुरुंच्या जवळ बरेच वर्षे राहिलेल्या सिद्धांनी ते सरस्वती गंगाधरास सांगितले असे ऐतिहासीक दृष्टीने म्हणण्यास हा काळ संयुक्तिक आहे. त्याकाळी ते फार वृद्ध असावेत, एवढेच ! 'दक्षिण देशचा महाराजा' म्हटला तो बहुतकरून रामरायाचा उल्लेख असावा कारण एका स्वारीत तो सोलापूरच्या बाजूस आला होता. सारांश, श्रीगुरुचरित्राचा अवतार शके १५०० च्या सुमारास झाला असावा. कोलगांव (साबंतवाडी) येथील वैद्यभूषण सातवळेकर यांस सापडलेल्या गुरुचरित्राच्या प्रतीवर शके १५०४ आहे. असे त्यांजकडून आलेल्या पत्रावरून समजून येते. परंतु ग्रंथलेखनाचा शक पन्नासाच्या अध्यायाच्या शेवटी आहे म्हणे. या गोष्टीतही काही अर्थ असणे संभवनीय आहे."[3]

श्रीगुरुचरित्राचे अध्याय किती हा हीं संशोधनाच्या दृष्टीने एक महत्वाचा प्रश्न आहे. विविध प्रतीत एकूणपन्नास, पन्नास, एकावन्न असे अध्याय आढळतात.

त्रेपन्न अध्यायांची पोथीं ही आज आढळते. श्री अण्णासाहेब पटवर्धनांच्या सांगण्यांत असे येत होते की, श्रीगुरुचरित्रात एक अध्याय मंत्रशास्त्रासंबंधी होता, परंतु श्री-गुरुंच्या आज्ञेवरुन सायंदेवानेच तो काढून टाकला. हल्लीचा बावन्नावा अध्याय कोणी दुसऱ्याने रचला असावा हे अगदी उघड दिसते. कारण ज्याची ओवी वेगळी आहे व त्यात बहुधान्यास, सिंहेस गुरू होता असे म्हटले आहे. अवतरणिका कोणाची असावी हा एक प्रश्नच आहे. परंतु तिच्या शेवटच्या रहस्यमय ओवीवरून ती सायंदेवाची असणे शक्य आहे. असे वाटते. ओवीं अशी–

श्रीगुरुरुपी नारायणा। विश्वंभरा दीनोद्धरणा।
आपुली आपण दावुनि खुणा। गुरुशिष्यरुपे क्रीडसी।

श्री. विनायक बाजी चांफेकर यांच्या प्रतीत अवतरणिकेचा अध्यायच नाहीए ![४] या पोथीत दुसरीही गोष्ट विशेष आहे. बेचाळीसावा अध्याय बहुतेक छापी पोथ्यातून हल्लीं जसा काही प्रास्ताविकातून आहे तसा नसून त्यात १२ ओव्या तत्प्रित्यर्थ घातल्या आहेत व त्यामुळे सायंदेव आज्ञा घेऊन घरी गेला, कुटुंबास घेऊन आला व त्याने पुढील यात्रानिरुपण ऐकले असे दाखविले असून त्यानंतर घरी जाऊन तो पुनः भाद्रपद शुद्ध १४ दर्शनास आला असे म्हटले आहे व त्यापुढे पुन्हा काशी-यात्रा निरुपण आहे. यावरुन या अध्यायात किती फिरवाफिरव झाली आहे ते दिसून येते.

एकेचाळीस व बेचाळीस मिळून पूर्वी एक अध्याय होता असेही श्री अण्णा-साहेब म्हणत. आता तशी पोथीच उपलब्ध असून श्रीगुरुगीतेचा स्वतंत्र अध्यायच सापडला आहे. म्हणजे परिस्थिती फारच घोटाळ्याची आहे. आता आध्यायांच्या संदर्भातच एवढे घोटाळे आहेत तर पाठभेदाच्या संदर्भात विलक्षण फरक असल्यास नवल नाही.

श्री अप्रबुद्धांनी श्रीगुरुचरित्राची तुलना श्रीशंकराचार्यांच्या सौन्दर्यलहरींशी केली आहे. त्यांच्या मते हा एक अद्भूत ग्रंथ असून काव्यदृष्टयाही तो अनुपमेय आहे अर्थदृष्टीने पहाता योग, तंत्र आणि वेदान्त या तिहींचेही रहस्य यात साठविलेले आहे यवनाक्रांत झालेल्या काळात यावनी भाषेचा एकही शब्द नसलेला शुद्ध मराठी असा हाच एक ग्रन्थ होय. यात पराशरस्मृति, स्मृतिचंदिका, स्कंदपुराण, देवीभागवत आदि विभिन्न ग्रन्थातील विषय आले आहेत.

ग्रथंकार श्री सरस्वती गंगाधर

ग्रंथकार श्री सरस्वती गंगाधर यांची मातृभाषा मराठी नसल्यामुळे भाषेच्या दृष्ट्रीने ग्रंथाकडे पाहू गेल्यास वैगुण्यच दिसेल याची जाणीव स्वत: ग्रन्थकर्त्यालाही असल्यामुळे त्यांनी लिहिले आहे की–

ग्रन्थ कराल उदास । वाकुडा कृष्ण दिसे ऊंस ।
अमृत निघे त्याचा रस । दृष्टी द्यावी तयावरी ।[५]

श्री सरस्वती गंगाधर ग्रन्थकार हे कानडा ब्राह्मण होते. त्यांची मातृभाषा कानडी होती. त्यांना मराठी भाषा चांगली येत नव्हती. या संदर्भात त्यांनी स्वत:च दिलेली कबुली आढळते ती अशी–

भाषा नये महाराष्ट्र ।[६]

श्रीगुरुचरित्राचे विविध पाठभेद तपासून त्याची अतिशय शास्त्रीय प्रत श्री. श कृ कामत यांनी तयार केली आहे. आपल्या या संशोधनकार्यासाठी त्यांनी सुमारे २५ प्रती मिळविल्या. त्यांना उपलब्ध झालेली जुन्यांत जुनी छापील प्रत सखाराम वासुदेव खांडेकर यांनी मुबईत नीतिप्रकाश छापखान्यात शके १७९२ (इ. स. १८७०) साली छापलेली आहे त्यांना उपलब्ध पोथ्यांची सूची महत्वाची आहे.

श्रीगुरुचरित्राच्या छापील प्रती

श्रीगुरुचरित्राच्या विविध दहा छापील प्रति आढळतात त्यांचा संक्षिप्त परिचय असा–

१) मुंबई. सखाराम वासुदेव खांडेकर यांनी मुंबईच्या नीतिप्रकाश खापखान्यात छापले. शिळा छाप. शके १७९२ कार्तिक शुद्ध ११ शुक्रवार ४ नोव्हेंबर १८७० अध्याय ५२.

२) मुंबई. नॅशनल छापखाना. शके १७९४. अध्याय ५३. ओव्या ७३००.

३) मुंबई. जनार्दन महादेव गुर्जर व गंगाधर गोपाळ पत्की यांनी निर्णयसागर छापखान्यात छापले. शके १७९६ अध्याय ५३

४) मुंबई. राजाराम शास्त्री काशिकर यांनी ईश्वरतत्त्व प्रकाश छापखान्यात छापले. शके १८०१ अध्या ५३.

५) मुंबई सखाराम भिकशेट खातू श्रीवर्धनकर यांनी आपल्या ग्रन्थप्रसार छापखान्यात शिळायंत्रावर छापले, ज्येष्ठ कृष्ण ४ बुधवार शके १८०३, १५ जून

१८८१ आवृत्ति दुसरी.

६) मुंबई आर्यसेवक छापखान्यात छापले, मिति ज्येष्ठ शुद्ध ५ शके १८११. ३ जून १८८९ प्रकाशकाचे नांव नाही.

७) मुंबई गायवाडी येथे सुवर्णप्रिंटिंग छापखान्यात श्री हरि रामचंद्र तारकुंडे रा. पंढरपूर यांनी छापून प्रसिद्ध केले. मिति तारीख नाही.

८) अंबाप्रसाद छापखाना प्रकाशक काशिनाथ महादेव थत्ते, गाव तिथि नाही.

९) धारवाड विठ्ठल नागेश सोमण यांनी आपल्या धारवाडवृत्त छापखान्यात छापले. शके १७९५ श्रावण वद्य १ शनिवार ता. ९ ऑगष्ट १८७३ शिळाछाप ओव्या ७२३४.

१०) चिंचवड, विनायक बाजी चाफेकर यांनी इ. स. १८६९ मध्ये छापले, शिळाप्रत

श्री कामत यांनी वरील छापील प्रतींच्या सोबत अदमासे पंचवीस एक हस्तलिखित प्रतींचा अभ्यास केला. त्या हस्तलिखित प्रतींचा तपशील ही यानिमित्त उपयुक्त ठरावा. काही प्रतींमध्ये पुष्पिका न आढळल्यामुळे ग्रन्थासंबंधीचे तपशील आढळत नाहीत.

श्रीगुरुचरित्राच्या हस्तलिखित प्रती

१) श्रीक्षेत्र गाणगापूर. मठात उपलब्ध पोथी. कडगंची येथील सायंदेवाच्या घरच्या पोथीवरून ही नक्कल उतरविली आहे असे म्हणतात. पोथीच्या अखेरीस लेखकाने आपले नाव वगैरे पुढीलप्रमाणे लिहिले आहे–

'लागू कुलोत्पन्न रघुनाथ सुनूना भास्करेण इदं पुस्तक लिखितम् । आश्विन शुद्ध पंचमी मंगळवार शके १८३१ तद्दिने समाप्तम्'

२) दुसरी कडगंची प्रत. सुंदर अक्षरात लिहिलेली पोथी श्री नाथ सेवेकरी यांच्या सहाय्याने उपलब्ध झाली.

३) तिसरी कडगंची प्रत. श्री विठ्ठलराव नागरकट्टी श्री दत्तमंदिर मु. मल्लापूर (कुमटा नासिक) यांचेकडील होय.

ग्रन्थाची पुष्पिका पुढीलप्रमाणे आढळते–

'अथ श्रीगुरुसंनिध गाणगापूर मठस्थानी लिखितं नमः ॥
नाव गोविंद गणेश देवकुळे रहाणारा क्षेत्रवाई ॥
श्री गुरुनाथार्पणमस्तु ॥ श्रीरस्तु तथास्तु शके १८३५ वैशाख शुद्ध ४ रोज शनिवार ॥ राम राम राम । श्री दत्तप्रसन्न ॥

४) चौथी कडगंची प्रत, श्री कृष्णाजी विनायक क्षीरे रेकॉर्डकीपर, डिस्ट्रिक्ट व सेशन्सकोर्ट धुळे. लेखनशक १८३१,

५) पाचवी कडगंची प्रत, श्री यशवंत रघुनाथ उर्फ बाबासाहेब पुरंदरे (पुणतांबेकर) वैद्य व पेन्शनर इन्कमटॅक्स ऑफिस. राघवाश्रम, माधवबाग मुंबई यांची प्रत. पुष्पिका अशी– ॥ शके १७६९ माघ शुद्ध गुरौ इदं पुस्तकं हिमाकर भट्टसूत बाळंभट्ट पुजारी श्रीक्षेत्रगाणगापूर ॥

६) गाणगापूर वाडी प्रत. श्री. नाथ सेवेकरी यांच्या सहाय्याने ही प्रत मिळविली.

७) औदुंबर प्रत– नरसोबावाडी येथे उपलब्ध जुनी हस्तलिखित प्रत.

८) कुरवपूर प्रत. शक १७२३. पोथीच्या अखेरच्या म्हणजे ११ व्या अध्यायाच्या शेवटी पुढील मजकूर आहे–

इति श्रीगुरुचरित्र परमकथाकल्पतरु सिद्धनामधारक संवादे श्रीगुरुमूर्ति अदृश्यंनाम एक पंचादशोध्याय ॥५१॥ ग्रन्थसंख्या ॥७१७५॥ श्रीपाद श्रीवल्लभार्पणमस्तु ॥ श्रीरास ॥ श्रीकृष्ण ॥ शके १७२३ वर्षे दुर्मतिनाम संवत्सरे दक्षिणायने शर्द्द तौ कार्तिकमासे कृष्णपक्षे चतुर्थ्यातिथौ भौम्यवासरे पुनर्वसुनक्षत्रे प्रथमप्रहराष्ट्र घटि कर्दळीग्रामे समाप्तं ॥ इदं पुस्तकं मेघाशामसूत यहादेवेन लिखित स्वार्थपरमार्थ च ॥ श्री ॥

९) केंगेरी प्रत– शके १६९१. ही प्रत प. पू. श्रीमत्पांडुरंग महाराज दीक्षित (महान अवतारी श्रीचिदंबरप्रभू यांचे पणतू व त्या प्रभूचाच दुसरा अवतार म्हणून प्रसिद्ध असलेले) रहाणार मुरगोड नजिक केंगेरी.

१०) श्रीपंतमहाराज बाळेकुंडीकर यांच्या घरची प्रत. लेखन शके १७२२.

११) कुंदगोळ प्रत. शके १७८५

१२) आंबेवाडी प्रत. शके १७१७ रा. कल्याण श्रीराम आंबेवाडी राहणार झुळजे (बेळगाव नजिक)

१३) परोळकर प्रत. शके १७३६.

१४) विंझणेकर प्रत. रा. गोविंदराव रामचंद्र विंझणेकर इनानदार मु. विंझणे (जि. बेळगाव) यांच्या घरची प्रत. लेखनशक दिलेला नाहींए ! पण कागद व अक्षर पहाता ती शे–सव्वाशे वर्षांपूर्वीची असावी असे वाटते.

१५) खांडोळे प्रत. शके १७७४. वे. शा सं. सखाराम व वसंत नारायण भट्ट सुखटणकर माशेल नजिक खांडोळे (श्री गणपति देवस्थान) येथे मिळाली.

१६) पेडणे प्रत. शके १७८०, वे. शा. सं. रामचंद्र जनार्दन भट्ट मिरवणकर (पं. अनंतशास्त्रीच्या धुपकर यांचे यामा) रा. पेडणे

१७) चिकोडी प्रत. शक १६९६ वे. शा. सं. अप्पाशास्त्री कल्लोळकर यांनी श्रीविठ्ठल मंदिरात असलेली प्रत दाखविली. प्रतींची पुष्पिका पुढीलप्रमाणे आढळते.

शके १६९६ जयनाम संवत्सरे वैशाख कृ. १४ सौम्यवासरे प्रातःकाळे प्रथम प्रहरे तद्दिनी समाप्त श्रीसिद्धाश्रमसन्निध श्रीलक्ष्मीनारायणर्पणमस्तु ॥ ग्रंथसंख्या ७१९५ हस्ताक्षर सांतो साबाजी ॥

१८) दड्डीप्रत. शके १७८२. श्री. पांडुरंग ज्ञानदेव शास्त्री (कामत) एकसंबेकर मु. संकेश्वर पुष्पिका अशी–

इति श्रीगुरुचरित्र कथाकल्पतरु सिद्धनामधारक संवादे श्रीगुरुनिजधामगमनो नाम एकपंचाशत्तमोध्याय: ॥ ५१ ॥ गतवोवी (म्हणजे मागील अध्यायापर्यन्तची ओवीसंख्या) ७०५०. प्रसंग वोवी म्हणजे या ५१ व्या अध्यायाची ओवीसंख्या) ७६ यकुन वोवी (एकूण ओवी) ७१२६ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ।। अथ लिखित समाप्त शक संवत्सरादि लिख्यते ॥ स्वस्ति श्रीमंनृपशालिवाहन शके १७८२ रौद्रनाम संवत्सरे दक्षिणायने शरदृतौ आश्विनमासे शुक्लपक्षे विजयदशम्यां भौमवासरे. अस्मिन शुभदिने धोंडो आत्मज नारायण वाडेकरोपनामकेन लिखित समाप्तकृतं ॥ यादृशी पुस्तकं दृष्टवा ... ॥१॥ ... इदं पुस्तकं अंताजी धोंडो नायीक वाडेकर वास्तव्य दड्डी याचे आहे. ॥ ... याजवरील चित्र अनुसंधानाप्रमाणे रामचंद्र येशवंत नाईक कडलगेकर याणे काढली आहेत. हे सर्व श्रीसद्गुरुनाथ चरणारविंदार्पणमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ श्रीसद्गुरु विजयते ॥ या पोथीचे कागद व अक्षर फारच चांगले आहे.

१९) श्रीटेंबेस्वामी प्रत. ही स्वामीमहाराजांच्या आजोबांची प्रत म्हणतात. ही माणगावास स्वामीमहाराजांच्या देवालयात पहाण्यास मिळाली पुष्पिका अशी–

इति श्रीगुरुचरित्र परमकथा कल्पतरू सित्थनामधारक संवादे श्रीगुरुनिजानंदगतो नामैकचपांशदध्याय: समाप्त: ॥ अध्याय ५१ ॥ ग्रंथसंख्या ७२७० ॥ श्रीदत्तात्रेय श्रीपाद वल्लभ श्रीनृसिंह देवतार्पणमस्तु ॥ शके १७८२ रौद्रनामसंवत्सरे श्रावण कृष्ण सप्तम्यां सौम्यवासरे इदं पुस्तकं टेंक्योपाह्य लक्ष्मणात्मज हरिभट्टेन लिखितं समाप्तं ॥

२०) साधले शास्त्री प्रत. माणगावचे श्री. वे. शा. सं. गजानन शंभु शास्त्री साधले (उपनिषद्वावचमहाकोशकर्ते) यांची प्रत. पोथीतली पुष्पिका पुढीलप्रमाणे आढळते–

इति श्रीगुरुचरित्रे नरसिंह सरस्वत्योप्याखाने बिधूनामधारक संवादे श्रींगुरुदर्शनं नाम एकपंचाशत्तमोध्याय: ॥ ५१ ॥ (ओवीसंख्या ९६) एवं गुरुचरित्र ग्रंथसंख्या ७१९५, शके १७८८ क्षयनाम संवत्सर पौषशुद्ध एकादश्यां सौभ्यवासरे इदं पुस्तकं समाप्तं. भाटवडेकरोपनाम्ना भिकंभट्टेन लिखितं श्रीपादश्रीवल्लभश्रीनरसिंहसरस्वतीदेवतार्पणमस्तु ॥ श्रीआदिगुरवे नमोस्तु दासस्य ॥

२१) श्री गाणगापुरची प्रत. इंदूरच्या 'गुरूसेवापरायणी' महाराणी श्रीमंत सौं. इंदिराबाईसाहेब होळकर यांनी माणगावास आपल्या गुरुदेवांच्या जन्मस्थानी बांधलेल्या देवालयात गाणगापूरची प्रत आणवून ठेवली आहे. पुष्पिका अशी– सरस्वती गंगाधरु, श्रोतया करी नमस्कारु,.........

इति श्रीमन्महागुरूचरित्र कथायां श्रीसिद्धनामधारकसंवादे कथाकल्पतरु–

योगोन्नाम येकाव्होन्नोध्याय: ।। ५१ ।। श्रीगुरुनाथार्पणमस्तु ।।...... श्रीविष्णुर्विष्णु श्रीमभ्द्गवते महापुरूषस्य विष्णुराज्ञया प्रवर्तमाने शोभकृत्‌नाम संवत्सरे दक्षिणायने सरद्रतौ आश्विनमासे शुक्लपक्षे आधा इंदौ दशमिय अद्यवासरे इंदुवासरे उतराशाढ-नक्षत्रे प्रथमप्रहरे एवंगुणविशेषण विशिष्टायां षुभतिथौ अस्माकं लेखकपाठक सहकुटुं-बानां क्षेमस्थैर्यं आयुरारोग्य अैश्वर्याभिवृद्धयर्थे पठेत्‌ शके १७६५ सन १२५३ फसली. हे पुस्तक अनंत लिगो कमष्टाण हस्ताक्षर अनंत । .... ।।"

२२) असनोडे प्रत. सपादक कामतांचे मातुल (मातुःश्री चे चुलत बधू) वै. विष्णु अनंत कामत बांदिवडेकर रा. असनोडे प्रांत गोमांतक यांची हस्तलिखित प्रत.

२३) बैलहोंगल प्रत. श्री. गुरूनाथ बाळाजी बेकनाळकर रा. बैलहोंगल यांनी दिली. पुष्पिका अशी —

इति श्रीगुरूचरित्र कथाकल्पतरू सिद्धनामधारक संवादे गुरुचरित्रकथन श्रीस्वामी गिरियात्राभिगमन । निजानंद योगोन्नामे क. ।। ५१ ।।...... एकूण ग्रंथ-संख्या ७१२३ आणि ४७ वे अध्यायातील अष्टक ८ श्लोक व बेचाळीस प्रसंगातील श्लोक ३६ एकूण ४४ वट ७१६७ सातहजार एकशे सदसष्टी ।। श्रीगुरूनाथार्पणमस्तु ।।...... शके १७८२ रौद्रिनामसंवत्सरे ।। लेखक काळदेवात्मज भगवंतसूत बाळकृष्णेन-लिखिता ।। उपनाम बेकनाळकर मो. ।। अत्रिगोत्रोत्पन्न: मु. होंगल ।। ता. संपगाव ।। जि. बेळगाव.

२४) रामनामे प्रत. चिंतामण अप्पाराव रामनामे ऊर्फ राघवदास 'उभयभाषाकीर्तन विशारद' इन्स्पेक्टर दि. बेळगाव डिस्ट्रक्ट सेट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक यांची प्रत शके १७८२.

श्रीवासुदेवानंद सरस्वती (इ. स. १८५४ ते १९१४)

श्री वासुदेवानंदांचे संपूर्ण नाव श्रीवासुदेव गणेश टेंबे असून त्यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्हयातील माणगावी झाला. त्यांच्या आईचे नांव रमाबाई. वासुदेवानंद कऱ्हाडे ज्ञातीय ब्राह्मण असून त्यांचे घराणे दत्तोपासक होते.

वासुदेवानंदाचे प्राथमिक संस्कृत शिक्षण त्यांचे पितामह हरिभट्ट यांच्या मार्गदर्शनाखाली झाले व पुढील अध्ययनासाठी त्यांनी वेगवेगळ्या पाठशाळांचा आश्रय घेतला. वेदोपनिषदे, पंच महाकाव्ये आणि ज्योतिषशास्त्र यांचा अभ्यास त्यांनी बालवयातच पूर्ण केला. वयाच्या एकविसाव्या वर्षी त्यांचा विवाह झाला. त्यांच्या पत्नी अन्नपूर्णाबाई या अत्यंत सुशील व पतिसेवापरायण होत्या. त्यांना झालेला एकुलता एक मुलगा अल्पवयातच वारला.

दत्तमूर्तींची ठिकठिकाणी प्रतिष्ठापना, दत्तोपासनेचा प्रचार व धर्मजागृती-साठी पुराण पठण प्रवचने, तीर्थयात्रा त्यांनी केल्या. उज्जयिनी, ब्रह्मावर्त, बदरी-केदार, गंगोत्री, हरिद्वार, द्वारका, तंजावर, कुरगड्डी, गरुडेश्वर आदि ठिकाणी त्यांनी चातुर्मास केले. शेवटी गरुडेश्वर येथेच ज्येष्ठ वद्य ३० शके १८३६, या दिवशी ते निर्वाणपदाला पोचले त्यांच्या निर्वाणस्थळी त्यांचे समाधिमंदिर उभारलेले असून श्रीदत्तपादुकांचीही स्थापना केलेली आहे. प्रतिवर्षी तिथें त्यांचा पुण्यतिथि महोत्सव संपन्न होतो. भाविकांची मोठ्या प्रमाणावर गर्दी होते.

श्रीवासुदेवानंद सरस्वती यांचे शिष्योत्तम श्रीमत् प. पू. योगानंद सरस्वती उपाख्य गांडा महाराज यांनी महाराजांवर 'श्रीगुरुमूर्तिचरित्र' नावाने मोठा काव्यग्रंथ लिहिला आहे. योगानंद सरस्वतींचा जन्म शके १७९० मार्गशीर्ष पौर्णिमा श्रीक्षेत्र तलंगपूर जिल्हा सुरत येथे झाला. त्यांनी शके १८५० फाल्गुन वद्य १२ रोजी श्रीक्षेत्र गुंज जिल्हा परभणी येंथे समाधि घेतलीं. या काव्यग्रंथात महाराजांच्या जीवनाचा संक्षिप्त परिचय येतो. खरा परिचय आढळतो तो महाराजांच्या कार्याचा व सदुप-देशाचा ! ! या ग्रंथात महाराजांच्या उपदेशपरक वचनांना काव्यात्म शैलीत गांडा महाराजांनी प्रतिपादित केले आहे. साधारणपणे एकशे आठ ते एकशे पंधरा ओव्यांचे शंभरावर अध्याय या ग्रंथात आढळतात. ज्या एकावन्न श्लोकांच्या संस्कृत गुरु-चरित्राचा विचार आपण करणार आहोत, त्याबद्दल फक्त अर्ध्या ओवीत समाचार घेतला आहे. परंपरेने भक्त मंडळीच्या दृष्टीने उपयुक्त व श्रद्धाळूंना चमत्कृत करतील अशा घटना प्रसंगांनी ग्रंथ भरलेला आहे. यात काही मनोरम संस्कृत स्तोत्रे व सूक्ते ही आढळतात. यातली काही सुभाषिते तर अप्रतिमच आहेत. या पोथीत आलेले नर्मदा स्तोत्र या दृष्टीने अभ्यसनीय आहे. आपल्या सद्‌गुरुनाथाबद्दलच्या अलौकिक श्रद्धामय दृष्टीकोनातून लिहिलेला हा काव्यग्रंथ दत्त सांप्रदायिकांमध्ये पारायणाच्या दृष्टीने ही उपयुक्त ठरल्यास नवल नसावे. ग्रंथाची शैली सुगम, बोध-गम्य व प्रासादिक अशी असल्यामुळे ग्रंथ वाचतांना मनाला एक आगळाच संतोष व आल्हाद वाटतो.

श्री वासुदेवानंद सरस्वतींची मराठी, संस्कृत ग्रंथ संपदा विपुल आहे. त्यांची भाषा ललितमधुर, प्रासादिक व अंत:करणाचा ठाव घेणारी आहे. त्यांचे काही मराठी ग्रन्थ पुढीलप्रमाणे आहेत—

१ दत्तमहात्म्य– यात सामान्य लोकांसाठी दत्तात्रेयाचे चरित्र आहे.
२ सप्तशती गुरुचरित्र– मराठी ओवीबद्ध.
३ श्रीदत्तलीलामृताब्धिसार– दत्तमहात्म्य ग्रन्थाचा सुलभ संक्षेप.
४ माघमहात्म्य- माघ मासाचे महात्म्य सांगणारा ग्रन्थ,

महाराजांचे संस्कृत ग्रंथ-

१ गुरुसंहिता- हे मराठी ओवीबद्ध गुरुचरित्राचे संस्कृत रुपांतर आहे.
२ दत्तपुराण- यात दत्तात्रेयविषयक सर्व पौराणिक सामग्री.
३ शिक्षात्रय- जीवनाच्या कुमार, युवा, वृद्ध अशा तीन अवस्थांचे नियमन करण्यासाठी रचलेला ग्रन्थ.
४ स्त्रीशिक्षा- स्त्रियांच्या कर्तव्याविषयी विवेचन करणारा ग्रन्थ.
५ कृष्णालहरी- बावन्न श्लोकी कृष्णा नदी स्तोत्र.
६ अनसूयास्तोत्रम्- सहा श्लोकांचे स्तोत्र.
७ अघोरकष्टोद्धरणस्तोत्रम्- पाच श्लोकांचे स्तोत्र.
८ जयलाभयशःप्राप्तिस्तोत्रम्- नऊ श्लोकांचे स्तोत्र.
९ चित्तस्थैर्यकरंस्तोत्रम्- सहा श्लोकांचे स्तोत्र.
१० शांतिस्तोत्रम- नऊ श्लोकांचे स्तोत्र.
११ वेद पादस्तुति सटीक.
१२ पदसमूह (आवृति दुसरी)
१३ एकपंचाशतश्लोकी गुरुचरित्र-

या व्यतिरिक्त काही कीर्तनोपयोगी आख्याने, पदे. आरत्या, स्तोत्रे शेकडोंनी मराठी व संस्कृत भाषेत आहेत. चार पाच हजार पृष्ठांचा हा ग्रन्थसंभार वासुदेवानंदांच्या दत्तभक्तीचे, धर्मनिष्ठेचे, प्रगाढ चिंतनशीलतेचें आणि लोकोद्धाराच्या तळमळीचे प्रत्यंतर घडविणारा आहे

एकपंचाशतश्लोकी गुरूचरित्र

श्री वासुदेवानंद सरस्वतींच्या ग्रंथांची चर्चा अनेक ठिकाणी आढळते. पण मला उपलब्ध झालेला संस्कृत गुरुचरित्राचा ग्रंथ मात्र अनेक दृष्टींनी वैशिष्ठ्यपूर्ण आहे. एकतर याचा उल्लेख महाराजांच्या ग्रन्थ संपदेत कुठे आढळत नाही. दुसरे म्हणजे एकावन्न श्लोकांमध्ये भाविकांसाठी रचलेल्या या संस्कृत ग्रन्थांची रचना नितांत वैशिष्टयपूर्ण अशी आहे. यातला प्रत्येक श्लोक हा स्वतंत्र गण-मात्रा वृत्त अलंकाराने युक्त असून श्लोकांची रचना आकाराने लहान मोठी आहे. माझे सन्मित्र आदरणीय प्रा. पी. जी. कुळकर्णी यांच्या घरी देवपूजेच्या पोथ्यामध्ये असलेल्या या ग्रन्थाची छापील प्रत मजजवळ अध्ययनार्थ आहे. सावंतवाडी येथे श्रीगुरुदत्तात्रेय छापखान्यात छापून श्री रामचंद्र शंकर भट्ट सप्ते यांनी प्रस्तुत ग्रन्थ विरोधनाम

संवत्सरे शके १८३३ साली प्रकाशित केल्याचा उल्लेख ग्रन्थात आढळतो.

इ. भ. प. रा. कृ. यांनी संपादित केलेल्या श्री गुरुचरित्राच्या अवतरणिका अध्याय क्रमांक बावन्नावा यात पृष्ठसंख्या ६६५ ते ६७० पर्यन्त १९ ते ७५ क्रमांकाच्या ओव्यात संपूर्ण ग्रंथाचे सार संकलन आलेले आहे. त्या एकूण ५६ ओव्या आहेत. पण संस्कृत गुरुचरित्राशी त्या ताडून बघता संस्कृत श्लोकांचे आगळे वेगळेपण प्रकर्षाने जाणवते. पोथीत अलंकाराचे नांव ठळक अक्षरात छापलेले आहे. फक्त श्लोक क्रमांक ४४ व ४८ यात अलंकाराचे नाव आढळत नाही. ग्रन्थाची भाषा मूळातच संस्कृत- त्यातही संधींनी युक्त असल्यामुळे क्वचित उच्चारण्यास ही अवघड अशी आहे.

प्रस्तुत पोथीच्या हस्तलिखित प्रतींचा शोध घेऊ जाता भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिटयूटमध्ये वासुदेवानंतर सरस्वतींच्या ग्रन्थापैंकी एकाही ग्रन्थाची हस्तलिखीत प्रत नसल्याचे आढळते. डेक्कन कॉलेजच्या पदव्युत्तर आणि संशोधन विभागाच्या ग्रन्थालयात प्रस्तुत ग्रन्थाच्या हस्तलिखित प्रतींचा शोध घेतला असता ती तिथे ही उपलब्ध नसल्याचे निदर्शनास आले.

एकपंचाशतश्लोकी गुरुचरित्र

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

श्रीगुरुसंहिता-समश्लोकी गुरुचरिता-ध्यायसारांश एकपंचाशत श्लोकी
गुरुचरित्रप्रारंभः ॥
अध्याये प्रथमइष्टवंदनाख्यं प्रोक्रमं गलमथनामधारकाख्याम् ॥
प्राप्येष्टं स्तुतइहधामहर्षणीयं दत्तोदर्शयदुतनु ***प्रहर्षिणीयम्*** ॥१॥
सिद्धः सृष्टि युगस्थितीरिहजगौ सर्गेद्दितीयेविधेः
संवादंकलिनाचदीपक गुरूपाध्यानकं सद्दिधेः ॥
यच्याकारिहि दीपकेनगुरूस त्सेवाख्यविक्रीडितं
कुर्यात्कोऽत्रतथाकरोन्यपिराशः ***शार्दुलविक्रीडितम्*** ॥२॥
तृतीयेऽध्यायेऽ भोनशनमिनिमौनैः प्रथमतोऽ
वरीषोपाद्दिष्णु व्रतहतिभियावैष्णवमतः ॥
व्रजानेकायोंनी रितिशपतिदुर्वाससिहरि
स्तमादाच्छापंप द्दिजसहनताभू ***टिछरवरणी*** ॥३॥

तुर्येत्रीशाः सत्यहृत्यैयथाऽन्नं
श्मेहृंतेऽदा ध्यानसूयातथाऽन्नम्
बालाभूत्व दुग्धमस्याःपपुस्ते
यत्कीर्तिदिक् ***शालिनी*** सर्वदाऽऽस्ते ॥४॥
दत्तायददौ द्विजांगनाऽन्नं श्राद्धात्पुरतः सपंचमेभत ॥
श्रीपादभिवः सुतोंऽग्रपंगूद्धृभ्द **द्रविरा** ड भूत्परिव्राट् ॥५॥
शिवोदशाख्या यददौस्वार्लिंग प्रगृह्यदंभा द्वणपस्ततस्तम् ॥
उपेंद्रवज्रा स्रमुखेरितः कौ महावलेशं निदधौसषठे ॥६॥
भूपेंद्रवंशो न्नतयेऽत्रसप्तमे गोकर्णमाहा त्म्यमुवाचगौतमः ॥
तव्द्रह्महत्या लय कृद्वर्तिवद न्यंडालिकायाः प्रशसंभूभृते ॥७॥
सकुसुतविधवाप्ता भर्तुकामाप्रदोष
व्रतकथनतईश स्ताव्निवर्त्याष्ट मेंडतात्
सविबुधमकरोत ज्जजन्यांतरेऽस्याः
सुतइह भत्रितादिड् ***मालिनी*** यस्यकीर्तिः ॥८॥
आख्यानकीर्ति श्रृतितोऽस्यमुक्ति र्भवांतरेऽसौ रजकायराज्यम् ॥
दास्यान्तिरोभू न्नवमेऽत्रकृष्णा तटेऽपिसंपूरयतिस्त्रतृष्णाम् ॥९॥
पथितस्करद्यानितभक्तं सार्थमजीवयदेत्यचिरस्य ॥
विनिहत्यचतान्दशमेश्री पादति ***वेगवती*** गतिरस्य ॥१०॥
एकादशेनृहरि संज्ञकआससोंडवा
पुत्रः प्रदोषफलदः प्रणवंपठिष्यन् ॥
भूत्वाऽप्यवावत्र्श्रृतिगणा नुपनीतऊच
उद्धर्षिणीं स्वजननीं बहुधाकरिष्यन् ॥११॥
माणवका क्रीडतिक्व द्वादशआश्वास्यविभुः ॥
मातरमे त्यचकाशीं न्यास्यभव त्सनिराशीः ॥१२॥
प्रसूमुखै र्जनिभुविसंगतः स्वर्कस्त्रयोदशे नृगयुगुपेनृन्यगौतमीम् ॥
मृतोत्सुकं जठररुगार्तमुद्धर न्त्यदर्शय भ्दुवि ***रुचिरां*** प्रभुर्गतिम् ॥१३॥
सायंदेव शक्रमिताध्यायउवाचत्रीशोम्लेच्छं याहिन भोस्ते सतथेति ॥
गत्वाभीत म्लेच्छनृपेणार्चितएत्य नृत्यभ्रा जे ***मत्तमयुरो*** हियधासः ॥१४॥
चित्रपदोक्ति तईश स्तीर्थगमायास्तशिष्यात् ॥
पंचदशेकथयित्वा तद्विधिभीरथदेव ॥१५॥
षोडशे गुरु ***रथोद्धता*** त्यन धौम्यशिष्य चरितोपदेशतः ॥
ब्राह्मणाय विदमर्पयद्गुरु द्रोहिणेऽलमनुतप्तचेतसे ॥१६॥
आर्या वमानितोडरा दार्यार्यैमूढविप्रइहजिव्हाम् ॥

सप्तदशेतत्प्रेरित ईशमवाप्याल भत्ततोजिव्हाम् ॥१७॥
भिक्षार्थंगत्वा *कुसुमितलता वेल्लित* द्वारदेशं
गेहंविप्रस्यप्रभुरतिदरि द्रस्यभुक्त्काडपिशाकम् ॥
छित्वावल्लीं स्ववसतिमगा त्तल्लतामूलेदेशे
लेभेडर्थौ द्यं द्विजवर इहाष्टादशेचाशिषोडपि ॥१८॥
अमम पुरऊर्नविशकेऽ नुगगंगा नुजपाउदुंबरे ॥
वरदे सनिधायपादुके गुरुराश्वा स्यच *योगिनी* रगात् ॥१९॥
प्रेतार्तिहृताऽभौं दत्तौमृतएक: ॥
वर्ण्यापि तदंबा विंशें *तनुमध्यम्* ॥२०॥
विद्युन्माला वत्संबंधं पुत्रादे:स न्योत्काबोधम् ॥
सर्त्यचक्रे जीवोपेतं सैकेविंशेऽ सौतत्पोतम् ॥२१॥
गंधर्व प्राप्यभीमा मरदुहितृयुतिं भिक्षार्थमथगुरु
र्गत्वादीनर्द्विजौको गतरदमहिषीं वंध्यांभरबहां
दृष्वादुग्धंययाचे तदनु *सुवदना* स्त्री:क्षीरमदुह
द्याविंशेऽदात्पयोस्मै: तदुवरदगुरु: पीत्वागमदसौ ॥२२॥
राष्ट्रत्रयोविंशआ कर्ण्यसत्तद्यश:
स्रग्विणीं स्वांपुरी मानयत्तद्दश: ॥
श्रीगुरुरक्षसेऽ दाद्गतिराजव
द्राजदत्तेमठे विश्ववासोऽवसत् ॥२३॥
निंदांकर्तृयतित्रिविक्रमं प्राप्यश्रीगुरुराश्वदर्शयत् ॥
सैन्यंन्यासिवपु: क्षणंचतु विंशेयानगराजन *व्दिराट्* ॥२४॥
मत्ता वाप्तौ श्रृतिनयविज्ञौ म्लेच्छाज्ञप्तौ बिजविजिगीषू ॥
भिक्षूमिन्ये श्रितशिबिकौतौ गुर्वेर-यंपं चसहितविंशे ॥२५॥
*चित्रपदो*क्तिभिरीश: षड्युतविंशउवाच ॥
वेदतदंगविशाखा यंप्रणमंत्रि हिलेखा: ॥२६॥
अपिकइहथदी क्षणाद *पराजिता:*
सबुखडवदन्त च्छुती: समवाचयत् ॥
अनयद्दुभमिते द्विजौचपिशाचतां
सुगतिमथगतौ चतौद्विषडब्दत: ॥२७॥
अकभयदसा वष्टाविंशे स्वकर्मबिपाकतो
विविधकुगर्नि हीनत्वाप्ति सचिन्हपुनर्भवं ॥
तदघहतये प्रायश्चितं चक्रुच्छृजपादिकं
पतितमकरो भ्दयोऽज्ञंसा मनो*हारिणी* कथा ॥२८॥

नवद्वपयुतेनते नमुनिनासपृष्टोऽवद
द्विभूतिमहिमानमानत पदास्त्र पाग्रावदत: ॥
कुमारहृरवादन प्यथसवामदेवोददो
गतिभसितधारणे नविधिवच्च *पृश्वीवर*: ॥२९॥
गोपीनाथोऽ त्रिसुतभजना त्पुत्रमाप्रोदूहांश्चं
तत्स्त्रीरुग्णं तमनपदथोप्तनंगाणगाख्यं ॥
मंदाक्रांता ध्वनिसनुपुर स्योपकंठमार
त्रिंशेतत्स्मी निकटमथगतो भृतिरुद्राक्षधृक्सन् ॥३०॥
स्त्रीधर्ममुवाचकुर्मूमितेऽ ध्यायेधिषणोक्त *मुपस्थिताम्* ॥
विंध्याद्रिचरित्र समन्विता गस्त्यर्षिसतीचरितंचसन् ॥३१॥
*रुक्मवती*यू चेमणतांता मष्टसुतासौ भाग्यवतीस्या: ॥
प्रेतमपिद्दा त्रिशइहास्या वल्लभमाशू त्थापयदीश: ॥३२॥
भुजगशिशुभृता नीता कुलयुगिहपुरा ग्न्याढ्यं ॥
स्वपुरमपिसती वेश्याततइहविकप भूपो ॥३३॥
कृतकर *पुट* राजप्रार्थितर्षि: सुतमृतिहतयेरुद्राभिषेकम् ॥
श्रुतिपुरमितसर्गेकारयद्राट्र तनयमुतमृति तो जीवयद्राक् ॥३४॥
सुरहितदकचकथा *वृत्ता* शरपुरमितइहसोमाख्यं ॥
व्रतमपियतइहसीमंति न्यकभदपिचदयितंनष्टम् ॥३५॥
तर्कपूर्युजि *हलमुखी* स्त्रीसुशिक्षणमिषतईट् ॥
आन्हिकाचरणमवद च्छात्तयसंमतमुसुधिये ॥३६॥
प्रमिताक्षरो वितगुरुराहसुत्रि न्सूरपूजना दिसकलान्हिकवित् ॥
अशनादिद्य मंशयनादिविधि स्वरपूमिते त्रहृतभक्तविधि: ॥३७॥
त्रिलोकपर्या सकृतोदनेन संभोजिताबि प्रमुखाअनेन ॥
अष्टत्रियुवते *त्युपजात्* योपि भक्तायदत्रो गुरुणावरोपि ॥३८॥
नवत्रि मितसर्गे व्यधात्स्य विरवंध्यां ॥
कुमार ललितां पि प्पलार्च नतईश: ॥३९॥
खगयुगमितेत्रकुष्ठविनिवृत्यै नरहरयेवदत्ससमिदर्चा ॥
तदुविटपीद्विजश्चणुचिरासी दियमजकीर्तिरे *स्त्रवमालिनी* ॥४०॥
अवदिहपरिक्ष्यसायंदेवं कुयुगमितेभवान्गुरुक्तलब्ध्यै ॥
विधिजमुपगत: *सुपुष्पिताग्रा* गमयनआर्यउवाचकाशियात्रां ॥४१॥
वातोर्मी ति द्वियुगाढयेसर्गे शिष्टांयात्रां कथयन्दर्शयित्वा ॥
काशींदारा दिनुश्चानयित्वा सायंदेवं गुरुराह व्रतंसत् ॥४२॥
सायंदेवाय त्रियुगपरिमितेध्याये प्राहेशोनंत व्रतमिहचयरन्नेष्टं ॥

यस्याचीर्णेन व्यपगतदुरितोयाया त्कौण्डिण्यःपार्थश्वसुगनिमितो *संबाधाम्* ॥४३॥
ह्यगतश्रृति वेदसंमितोस्मि न्ननयद्यतिराजएकरुगः ॥
श्वयगमात्यरतंसतंतुकंचा नयदाशुनिवेद्यराट् चरित्रग् ॥४४॥
यद्वीरासी *भ्दमरविलसिता* नंद्यंवोक्त्या कुरुगृपशमधीः ॥
प्राप्येशंद्रा वसणुचिकविरभृग्दुर्वीक्षातो क्षयुगमितइह ॥४५॥
स्वप्नउपेत्यसआददईशो रसकृतयुक्तद्वहार्चनमग्रचम् ॥
केसरिदत्तमभूभ्दुत *मद्या* त्मकपददस्यकविः सचशिष्यः ॥४६॥
दीपावल्यांस प्रार्थितः सप्तशिष्यैः सप्तग्रामान्त दक्षेत्रसंस्थोप्यगात्सः ॥
अष्टात्माभूत्वा सप्तवेदाढचसर्गे लोकेयन्मूर्ति विंधुता *वैश्वदेवी* ॥४७॥
क्षेत्रगुरुक्तवदशे षमपक्वधान्यं चिच्छंदशूद्रउपगां त्रितिवारग्रंतमि ॥
सिंहोन्नताक्षश्वचात्मवधूंनिवार्य लेभेमितर्धिमिभवे दयुमीशभक्त्या ॥४८॥
सर्गैकवावसंमित *इंद्रवज्रा* लेपोपमाद्यक्षति कृभ्दगिन्याः ॥
तत्क्षेत्रमहात्म्यमुवाचसोष्ट तीर्थानिचाद शंयदत्रसद्भ्यः ॥४९॥
खशरयुतेपुरोक्तरजको भवद्यवनराज आसवृषकृत्
पृथुपिटकस्तदंकउदित स्तदीयशमकृद्विजोनृपकथां ॥
अवदथोवयौसगुरुं स्मृतिप्रथमजन्मनोलभदयो
गतरूगसौसुऱ्यानगमणं गजाश्व *ललितं* पुरंस्वमनयत् ॥५०॥
राजपुरादेत्यसचनिजपीठं कीर्तिरभून्ममसुशुचिर *तन्वी*
स्थेयगिहातः परमिहनसाक्षा दिल्यवनीषुयूजिसचविचार्य ॥
स्वानपिचाश्वास्यबहुवरैदानेः पुष्पकृतासनगतइदमाह
मभ्दजनाद्वःसुगतिरिहतिष्ठे सत्यमितीडरमभवदद्दश्यः ॥५१॥
श्रवणेच्छाश्रृतानांच तदन्येषां स्मृतिर्यतः ॥
सैकपंचाशदध्याय सारभूतार्थमालिका ॥५२॥
तीर्णाआशुतरंत्वस्त्रा तरिष्यंत्यद्यनोनराः ॥
तीर्थंगुरुचरित्रास्य यवगाह्यभिदंबुधैः ॥५३॥

इतिश्री गुरुसंहिता – समश्लोकी गुरुचरिताध्यायसारा व तरणिका समाप्ता ॥
श्रीगुरूदत्तात्रेयपर्णमस्तु

* * *

संदर्भ-

१) महाराष्ट्र महोदय –पूर्वरंग.
२) श्रीनरसिंह सरस्वती चरित्र आणि परंपरा - डॉ. रा. चि. ढेरे
पृष्ठसंख्या- १८१-१८३.

३) श्रीगुरुचरित्र– संपादक रा. कृ. कामत सहावी आवृत्ति– शके १८९०
या ग्रंथाला लिहिलेल्या श्री. अप्रबुद्ध यांच्या 'पुरस्कार' शीर्षक लेखातून उद्धत.
पृष्ठ– ६८२, ८३.

४) श्री. विनायक बाजी चांफेकर यांनी चिंचवड येथे इ. सन् १८६९ त छापलेली शिळाछापी प्रत.

५) श्रीगुरुचरित्र– संपादक रा. कृ. कामत. अध्याय १ ओवी ६६.

६) उपरोक्त– अध्याय १ ओवी ३४.

प्रा. डॉ. बिश्वास पाटील
आर्टस्, कॉमर्स आणि सायन्स कॉलेज
शहादा (जि. धुळे.)

संस्कृत साहित्यातील विलक्षण रत्न

प्रा. सिद्धार्थ यशवन्त वाकणकर
एम्. ए.

संस्कृत वाड्.मय जितके (जसे) प्राचीन आहे तितकेच (तसेच) ते विविधतेने नटलेले आहे. त्यामध्ये काव्याला – पद्यबद्ध रचनेला – जास्त मान दिलेला आढळत असला तरीहि 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' असे म्हणून गद्यकाव्याला सुद्धा उचित स्थान दिलेले आढळते. भगवान् व्यासांबद्दल 'व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' असे अभिमानाने उद्गार काढले गेले. व महाभारताच्या सर्वसमावेशक स्वरुपाचे वर्णन करतांना असे उचितपणे लिहिले गेले की 'यदिहास्ति तत्सर्वत्र, यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्' म्हणजे महाभारतामध्ये जे विषय वर्णिलेले आहेत ते सर्वत्र दृष्टोत्पत्तीला येतील आणि महाभारतामध्ये ज्या विषयाचे विवेचन आढळत नाही; तो विषय समाजामध्ये कोठेहि मिळणे दुरापास्त आहे. याच धर्तीवर संस्कृत साहित्याबद्दल असे साधार म्हणता येईल की काव्याचे सर्व प्रकार या भाषेमध्यें दिसून येतात. उदा. रामायण, महाभारत यासारखी आर्ष महाकाव्ये, रघुवंश, कुमारसम्भव, किरातार्जुनीय, शिशुपालवध व नैषधीयचरित्र यासारखी संस्कृत काव्याची प्राणभूत असलेली पाच विदग्ध महाकाव्ये, गीतगोविन्दासारखे गीतिकाव्य, मेघदूतासारखे खंडकाव्य किंवा संदेशकाव्य, नीतिशतकासारखी पद्यबद्ध व हितोपदेश – पंचतंत्रासारखी गद्यबद्ध नीतिकाव्यें व शतककाव्यें, कादम्बरी, वासवदत्तासारखी गद्यकाव्यें, रामायणचम्पू, विश्वगुणादर्शम्पू वगैरे चम्पूकाव्ये, अजविलाप, रतिविलापसारख्या विलापिका, स्तोत्र-वाड्.मय, सुभाषित वाड्.मय, सुवर्णमूक्तासंवाद किंवा धूर्त विश्वम्भराचा लक्ष्मी-सरस्वतीवाद यासारखी संवाद–कलहात्मक काव्ये इ. इ. या सर्व साहित्यप्रकाराहून वेगळा असा एक काव्यप्रकार संशोधनकार्यामध्ये दृष्टिपथात आला तो म्हणजे विलक्षण व वेगळीच वैचारिक भूमिका असलेला 'प्रलापिका' या सदरात मोडणारा अज्ञातकवीचा 'उन्मत्तप्रलाप'. एखाद्या उन्मत्त माणसाने जसे असंबद्ध काहीतरी बोलावे किंवा गावे त्याप्रमाणे या काव्याच्या रुपाने कवीने बडबड केलेली आहे. पण ती निरर्थक आहे असे म्हणता येणार नाही कारण कवीने अशा चातुर्याने आपले मत प्रतिपादले आहे की आपल्याला ते सहज पटते व खरेसुद्धा भासते. हे काव्य वेदान्त-

विषयासंबंधी जरी विवेचन करणारे असले तरीहि ते नेहमीच्या चाकोरीबाहेरचे आहे. विषय सनातन असूनहि कवीची मनोवृत्ति पाखंडी या सदरातच मोडेल असे दिसते. नैतिकरीत्या ज्यागोष्टी वाईट, अहितकारी म्हणून मानल्या गेलेल्या आहेत, त्या कशा चांगल्या आहेत, म्हणजे दोष हे गुणच आहेत, हे सिद्ध करणे हे या काव्याचे ठळक वैशिष्टय. केवळ २८ अनुष्टुभ् श्लोकांच्या माध्यमाने कवीने आपल्या परंपरेला न जुमानणारा दृष्टिकोन यशस्वीरीत्या प्रस्तुत केला आहे. अशा या अद्भुत, अपूर्व व दुर्लभ काव्याचा परिचय करुन देणे, हा या छोटेखानी लेखाचा उद्देश आहे.

पहिल्याच श्लोकामध्ये कवि असे विधान करतो की शुद्धज्ञानरुपी अमृताचा आस्वाद घेण्याची इच्छा असणारा मी उन्मत्त माणसासारखा (म्हणजे मी उन्मत्त नाही असे कवि सुचवीत आहे) प्रलाप करीत आहे. व त्या माझ्या प्रलापाचा अर्थ गुप्त (गूढ) आहे व सज्जन माणसांनी आपल्या बुद्धिवैभवाने त्याचा बोध करुन घ्यावा. कामक्रोधादि षड्रिपु संसार पार करण्यासाठी कसे उपयोगी आहेत त्याचे विवरण ऐका असे म्हणून तिसऱ्या श्लोकापासून कवि आपले मत सिद्ध करण्यासाठी हिन्दुदैवतशास्त्रातील दृष्टान्त देत आहे. त्यापैकीं काही भाषान्तररुपाने मी देत आहे. यातील प्रत्येक श्लोकातून कवि असे सूचित करीत आहे की, देवांनी प्रकट केलेल्या क्रोध वगैरे गुणांच्या उपासनेने मोक्ष मिळेल. उदा. ज्या नृसिहाने हिरण्यकश्यपुची छाती फाडली तो क्रोधी नृसिह मुक्ति देणारा आहे. शाश्वत गोष्टींबद्दल जे प्रसन्नता बाळगतात व नश्वर गोष्टींकडे जे तुच्छतेने पहातात असा राग (अनुराग, आसक्ति प्रेम) द्वेष असणाऱ्या माणसांच्या तळहातावर मुक्ति असते. माझ्याहून कोणीहि श्रेष्ठ नाही. मीच महेश्वर आहे, मीच सर्वोत्तम आहे, अशाप्रकारचा मद मुक्तिप्रद मानला गेला आहे. ज्या कामक्रोधादि महाधूर्तांनी या जगत्त्रयाला फसवले आहे, अशा धूर्तांना जो चातुर्याने (युक्तिने) फसवितो (म्हणजे त्यांच्या जाळयात अडकत नाही) तो धूर्जटिला म्हणजे शंकराला प्रिय होतो. या सर्व सगुण जगामध्ये जो आपल्या मनाचा दोषच (या जगामध्ये लिप्त होणे हा) कानांत नित्य सांगत असतो तो चहाडखोर मुक्ति मिळवतो. विचार, आचार वगैरे पूर्वी जे मित्र होते त्यांना सोडून जो त्यांच्यापलिकडे जातो असा मित्रद्रोहीसुद्धा या संसारापासून मुक्त होतो. ज्याने आपल्या मायेच्या साहाय्याने हे पंचभौतिक विश्व निर्माण केले तो मुक्ति देणार मायावीं मी पहिला आहे. ज्याने आपल्या इच्छेनेच हे विश्वनिर्माण केले व जो स्वेच्छेनेंच त्याचा नाश करतो तो कृतज्ञापेक्षाहि पूज्य असलेला कृतघ्न मोक्ष मिळवतो. सर्व गुणांमध्ये दोष पहाणारे, सर्व विश्वमात्राची निंदा करणारे व आत्मस्तुति (परमात्म्याची स्तुति) करणारे लोक वैकुंठमंदिराला जातात. ज्ञानरुपीं तीक्ष्ण तलवारीनें मोह, अहंकार, दुर्बुद्धि इत्यादिकांचा जो घात करतो असा माणूस

शतजन्मामध्ये मिळविलेल्या पापांचा नाश करतो; विधिनिषेधांचा विचार न करता जो माणूस स्वेच्छेने इकडे तिकडे विहार करत असतो व त्यामुळे जो कर्मठ लोकाच्या पंक्तिमध्ये बसू शकत नाहीं असा माणूस इतर पंक्तिना पावन करतो.

विवेचन–

हिन्दु धर्मातील अत्यंत समर्पक व मार्मिक उदाहरणे देऊन कवीने जरी आपले मत दृढबल करण्याचा – त्याला दुजोरा देण्याचा – प्रयत्न केला असला तरीहि हें काव्य गंभीरवृत्तीनें रचलेले आहे असे वाटत नाही. सर्वांना ज्ञात असलेल्या नृसिहादि दृष्टांतांनी कवि आपलें मत सत्य आहे हे वारंवार पटवून देत आहे. क्रोध वगैरे विशेष भाव देवांनी जरी काही वेळेस प्रकट केलेले असले तरीहि ते गुण त्या देवांच्या व्यक्तिमत्वाचे अविभाज्य घटक नाहीत हे येथे लक्षात ठेवावयास हवे. ही सर्व ईश्वराची लीला आहे. आणि देव आपल्या भक्तांकरितां कोणतेहि भव्य दिव्य करु शकतात, हें पटवून देण्यासाठीच त्या लीला प्रकट केल्या गेल्या. या लीलांमुळे भक्तद्रोही माणसांच्या मनामध्य निश्चितच भय निर्माण होते. परंतु येथे एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की या गोष्टींचा – भावांचा – केवळ देवच आधार घेऊ शकतात मानवाने जर असे कृत्य केले तर त्याला समाजाची मान्यता मुळीच मिळणार नाही. जरी विष्णूने क्रोधी नृसिहाचे रौद्र व भीषण रुप धारण केले तरीहि जेव्हा प्रल्हादाने त्याची हात जोडून प्रार्थना केली तेव्हा तोच देव क्षणार्धात प्रसन्न, स्मितमुख व हितकारक रुप धारण करता झाला. अशाप्रकारचा क्रोधाचा आविष्कार भीतीने भारलेल्या घरामध्येच सहन केला जाईल, इतरत्र नाही. म्हणून अशाप्रकारचा क्रोध आत्मसाक्षात्कारासाठी मुळीच उपयुक्त नाही. या ठिकाणी क्रोध हा स्वभावगुण महत्वाचा नसून तो केव्हा, कशासाठी व कां प्रकट केला गेला तीं परिस्थिती महत्वाची आहे. माणसाच्या बाबतीत जे नीतिबाह्य आहे ते देवाच्या संदर्भात तसे नसते. तो देव सर्व खेळ करु शकतो. या ठिकाणी एक गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. भर्तृहरि व शेक्सपीअर् यांनी असे म्हटले आहे की माणूस म्हणजे जगाच्या रंगभूमीवरील एक नट आहे आणि तो कळसूत्री बाहुल्यांप्रमाणे देवाकडून नियंत्रित केला जातो. मला असे वाटते कीं, देव हाच सर्वश्रेष्ठ नट आहे व तो सर्व नाटके आपल्या भक्तांच्या हिताकरिताच करीत असतो. त्यामध्ये त्याचा यत्किंचितही स्वार्थ नसतो किंवा आपल्या सत्–चित्–आनंद स्वरुपाची सुद्धा त्याला जाहिरात करायची गरज नसते.

अशा प्रकारच्या काव्याच्या उपलब्ध असलेल्या या उदाहरणावरुन असे विधान करतां येईल की संस्कृत साहित्याच्या इतिहासात सुद्धा अशा प्रकारचा परंपरेला धक्का देणारा विचार करण्याची वृत्ति दिसून येते.

॥ श्री ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ *अयोन्मत्तप्रलापकम्* ।

शुद्धबोधसुधास्वादी प्रलपामि प्रमत्तवत् ।
तत्प्रलापं निगूढार्थं साधयन्तु सतांधियः ॥१॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मदमत्सरौ ।
संसारतारणोपायास्तेषां विवरणं शृणु ॥२॥
विश्रान्ति सुन्दरीदत्तरतिलावण्यलम्पटाः ।
एकान्तलीलाचतुराः कामिनो मुक्तिगामिनः ॥३॥
यद्बलान्मोहदैव्यस्य योगी नरहरिः स्वयम् ।
वक्षोविदारयाऽचक्रे स क्रोधी मुक्तिभाजनम् ॥४॥
भृकुटी कुटिलं यस्य मुखमीक्षितुमक्षमाः ।
लाभलोभादयो भावाः सद्वेषी केशवप्रियः ॥५॥
शाश्वते सुप्रसन्नानां नश्वरे भृकुटीभृताम् ।
रागद्वेषवतां तात मुक्तिः करतले स्थिता ॥६॥
येन वर्णाश्रमाचार देहभोग धनादिषु ।
मुह्यन्ति गलितात्मानः स मोहः परमं पदम् ॥७॥
मतो नान्यत्परं किञ्चिदहमेव महेश्वरः ।
अहमेवोत्तमश्चेति मदो मुक्तिप्रदो मतः ॥८॥
दृश्योत्कर्षं न सहते दृगुत्कर्षबलात्तु यः ।
स नु संवत्सरशतं जेष्टो निर्मत्सरान्मुनेः ॥९॥
क्षणं न क्षमते यस्तु बाह्यस्फुरणमक्षमी ।
तद्दामचरणाम्भोजें निबद्धाः क्षमिणां गुणाः ॥१०॥
कामादयो महाधूर्ता धूर्तितं यैर्जगत्त्रयम् ।
तान् धूर्तयति यो युक्त्या स धूर्तो धूर्जटिप्रियः ॥११॥
यौलालयति लोभादीनन्तमूंलानि कृन्तति ।
बहिरन्योन्य एवायमन्तर्गतकपर्दसौ ॥१२॥
गुणात्मिकेषु सर्वेषु दोषमेवान्तरात्मनः ।
कर्णे जपति यो नित्यं पिशुनोऽडली विभुक्तिभाक् ॥१३॥
परापवाद एवास्ति हृदये यस्य सर्वदा ।
पारङ.गतोऽसौ दृष्टश्च समयी मुनिशेखर ॥१४॥
मिथ्यैवेदं जगत्सर्वमिति निश्चितचेतसाम् ।
ऐते मिथ्यावादिनो लोके दुर्लभाः सत्यवादिनाम् ॥१५॥
नैव किञ्चित्करोमीति यः सदाचारवर्जितः ।

आचारिणो न गच्छन्ति तस्यानाचारिणोगतिम् ॥१६॥
पूर्वं तु यानि मित्राणि विचारादीनि तान्यपि ।
विहाय तत्परं याति मित्रद्रोही समुच्यते ॥१७॥
पञ्चभूतमकं विश्वं निर्मितं येन मायया ।
स एव हि मया दृष्टो मायावी मुक्तिभाजनम् ॥१८॥
स्वेच्छयैव कृतं विश्वं स्वेच्छयैव निहन्ति यः ।
कृतज्ञादपि पूज्योऽसौ कृतघ्नो मोक्षमश्नुते ॥१९॥
आश्चर्यं योऽभिमन्येत जीव आत्मानमीश्वरम् ।
सोऽभिमानी गतिं याति साधूष्वापि स पूज्यते ॥२०॥
गणेषु दोषं पश्यन्तो विश्वमात्रविनिन्दकाः
आत्मस्तुतिपरा यान्ति नित्यं वैकुण्ठमन्दिरम् ॥२१॥
बुद्ध्वापि शुद्धमात्मानं व्यावहारिकलोकवत् ।
करोमि न करोमीति दम्भकृत् शम्भुवल्लभः ॥२२॥
धर्माधर्मविनिर्मुक्ता अपि धर्मपथे स्थिताः ।
ये धर्मध्वजिनस्तेषां वन्द्याश्चरणरेणवः ॥२३॥
बोधखड्गेन तीक्ष्णेग मोहाहङ्कारदुर्धियाम् ।
घातकः पातकं हन्ति पुरुषजन्मशतार्जितम् ॥२४॥
अहङ्कारं हरिहरं ब्रह्मैवाहमहं शिवः ।
इति विश्वासहन्तारः पुण्या विश्वासघातकाः ॥२५॥
भवेतां कर्ममार्गस्थौ तावुभावपि निन्दितौ ।
अस्माकमभिनिर्मुक्ताभ्मुदितौ पङ्क्तिपावनौ ॥२६॥
मुक्तो विधिनिषेधाभ्यां निश्चितः स्वेच्छयाचरन् ।
कर्मस्थानामपाङ्क्तयः सोऽस्माकं पङ्क्तिपावनः ॥२७॥
दत्वा वारिकपाटंय्य खण्डलाडुकवन्मुनिः ।
एकाकी मिष्टमश्नाति स याति परमांगतिम् ॥२८॥

॥ श्री विश्वनाथाय नमः ॥

मेवाडाज्ञाति भरुचना भट्ट लक्ष्मीरामे लख्यु छे.

प्रा. सिद्धार्थ यशवन्त वाकणकर (एम्. ए.)
(बडोदे)

श्रीमंत दुसरे बाजीराव साहेबांच्या कन्या श्रीमती कुसुमाबाई बयाबाई साहेब आपटे यांचे इंग्रजांवरील विश्वासाबद्दलचे पत्र

– य. रा. गुप्ते

(कै. य. रा. गुप्ते यांचा "चिमणाजीरावांची दुर्दशा" हा अप्रकाशित लेख आम्ही सप्टेंबर १९८४ या 'संशोधक' मध्ये प्रसिद्ध केला आमच्या संग्रही असलेला दुसरा अप्रकाशित लेख या अंकात प्रकाशित करीत आहोत.)

– संपादक

श्रीमती कुसुमाबाई बयाबाईसाहेब आपटे या श्रीमंत पंडित पंत प्रधान (त्यांचे आवडते अभिधान) अथवा ब्रह्मावर्ती गेल्यापासून महाराज संबोधण्यांत येणारे दुसरे बाजीराव साहेब यांच्या द्वितीय कन्या होत. त्यांस सरस्वतीबाईसाहेब आपटेहि म्हणत. त्यांचे छायाचित्र कै, रा. ब. द. ब. पारसनीस यांनी इतिहास-संग्रहात दिले आहे.[1] ते वैधव्यदशेतील होय. दुसरे चित्रावरुन तयार केलेले मी सह्याद्रींत घातले आहे.[2] ते सुवासिनी असतांनाचे अंदाज त्या तीस पसतीस वयाच्या असताचे आहे. तिसरे मला उपलब्ध झाले आहे ते त्या चवदा पंधरा वर्षांच्या असतां-वेळचे म्हणजे लग्नानंतर चारपांच वर्षांचे दिसते.

बयाबाईंची हकीकत रा. ब. पारसनीसांनी इतिहास-संग्रह, ऐतिहासिक स्फुट लेख पृ. २४ २५ वर दिली आहे. त्यानंतर मी सह्याद्रि खं. १६ अं. ५ पृ. ७८ १-२ यांत व विविधवृत्त ९ जुलै इ. स. १९४४ यांत पृ. १० वर जोगेश्वरी जवळील भिडयांच्या वाडयांची माहिती देतांना आणखी प्रसिद्ध केली.

श्रीमंत लक्ष्मणराव चिमणाजी थत्ते पेशवे हे क्षेत्र काशी येथे गेले होते. त्यास पेशव्यांच्या कूलांतील व्यक्तींचीं जेवढी माहिती तेथे मिळेल तेवढी शोधून आणण्यास मी विनंति केली होती. मी काशीस असतां मला पुराणवस्तु संशोधनाचे काम मनस्वी असल्यामुळे ऐतिहासिक कागद साध्य करुन घेण्यास अवकाश नव्हता.

दु बाजीराव साहेबांचे धाकटे बंधु चिमाजी आप्पा यांच्या कन्या द्वारकाबाई या श्रीमंत लक्ष्मणरावांच्या आजी. लक्ष्मणरावांस दुसऱ्या बाजीराव साहेबांच्या पत्नी सईबाई यांनी दत्तक घेतले होते. तेव्हा ते बयाबाईसाहेबांचे बंधुहि होतात. त्यांचे वडील दुसऱ्या चिमाजी आप्पांचे नातू त्यांस बयाबाई साहेबांनी लष्कर नजीक ग्वालेरहून मि. वै. व. ७ गुरुवार शके ९३ म्हणजे १९७३ रोजी पत्र लिहिले. त्याची चिमाजीच्या हातची नक्कल लक्ष्मणरावास त्यांच्या दप्तरांत उपलब्ध झाली ती त्यांनी मला दाखविली. ती खाली देत आहे या तिथीस इं ता. ११ मे इ. स. १८७१ येते.

चिमाजी आप्पासाहेब इंग्रज सरकारकडे अर्ज करीत होते. " त्या अर्जाबरोबर आपल्याबद्दलहि अर्ज करावा, अनमान करू नये, कारण बलण्याच्या पूर्वीपासून म्हणजे १८५७ इ. च्या बंडापूर्वीपासून आपली व्यवस्था त्या सरकारास अर्थात् इंग्रज सरकारास जाहीर आहे. यास्तव अशा दुर्धर प्रसंगांतून त्यांनी आम्हास व तुम्हांस आश्रय दिला तेव्हां त्याचे वैशिष्ठ्य काय वर्णावे ? ज्यांनी असा अंगिकार केला ते या प्रसंगी आपले पोषण करण्याविषयी उपेक्षा कधीहि करणार नाहीत. श्रीमंत महाराजांचे पश्चात् म्हणजे बाजीराव कैलासवासी झाल्यावर सर्वोपरि इश्वरतीने आपला सांभाळ करणार तेच सरकार अर्थात् इंग्रज सरकार आहेत; आम्ही स्त्री व्यक्ति व पराधीन स्वत: उद्योग करु शकत नाही व तुम्हाखेरीज स्वकीय आप्त आणि विश्वासू अन्य कोणी नाही " वगैरे मजकुर पत्रांत आहे. यावरुन बयाबाई साहेबांचा इंग्रजांवर व लक्ष्मणरावांचे वडिलांवर मोठा भरवसा होतासे दिसते.

रा. सं. मं. च्या संग्रही श्रीमंत लक्ष्मणरावांचे–सईबाईच्या पर्यायाने महाराज बाजीराव साहेबांच्या दत्तक पुत्राचे–हस्ताक्षर असावे यासाठी वरील पत्राची नक्कल त्यांनीच करुन देण्यास मी विनंति केली व त्यांनी ती केली. रुजुवात मात्र मी घेतली.

(मोडी) श्री शिव

चिरंजीव सहस्रायु रा. चिमणाजीराव आपासो. यथें मु॥ श्रीकाशी याशि प्रति– सौ. कुसुमाबाई बयासो. आपटे अनेक अशिर्वाद वि. तुम्हा कडील मजकुर पेशजी उपाधिण बाई याणी सांगीतल्यावरुन विदित होऊन संतोष जाहाला. तुम्हास आम्हा कडील मजकुर माहितच आहे. त्याप्रमाणें तुम्ही आपले अर्जाबरोबर आम्हा विषईचा अर्ज गव्हरमिंट सरकारास अवश्य करावा अनमान करु नयें कारण बलव्याचे पूर्वीपासून आपली व्यवस्था तर सरकारास जाहीर आहे. यास्तव अशा दुर्धर प्रसंगातून

त्याणी आम्हास व तुम्हास आपले जवळ आश्रय दिला तेव्हा त्यांची विशेषता काय वर्णावयाची ? तरि ज्याणी असा अंगिकार केला ते याप्रसंगी आपले पोषण करण्याविषई उपेक्षा कधिही करणार नाहीत. आता ती श्रीमंत महाराजांचे पश्चात सर्वोपरी इज्जतीने आपला सांभाळ करणार तेंच सरकार आहेत दुसरे कोणी नाही हे तुम्ही जाणितच आहां, का कि आम्ही स्त्री व्यक्ती आणि तशात परस्वाधीन यामुळे स्वतः आम्ही उद्योग करु सकत नाही व तुम्हा खेरीज आमचा स्वकीय आप्त आणि विश्वासु कही अन्य कोणी नाही हे तुम्हास माहित आहे. याकरिता त्यांचे हुजूर हाजर होऊन आमचा वाका निवेदन करण्यास व त्याबद्दल हर एक प्रकारची आम्हा कडून मदतगारी करण्यास्तव तुम्हास कुलअखत्यार आम्ही दिला आहे. ये विषई आता अनमान किमपीही करु नये. सबब हे पत्र तुम्हास मुद्दाम पाठविले आहे. पांवल्याचे उत्तर आपले कडील कुशल वृत्तासह जरुर सत्वर पाठवावे कळावे बहूत काय लिहिणे हे अशिर्वाद मि. वै. व. ७ शके ९३ मु॥ लष्कर नजीक ग्याल्हेर.

(सही) कुसुमाबाई बयासो. द. खु.

मे ११ इ. स, १८७१

***

संदर्भ-

१ इतिहास संग्रह, ऐतिहासिक स्फुट लेख, पृ. २४-२५ दर्म्यांन.
२ खं. १६ अं. ५ पृ. ७८१.

॥ श्री विश्वनाथो विजयते ॥

राजवाडे मंडळ प्रकाशने

मंडळाकडे विक्रीसाठी उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांची यादी

१) राजवाडे मराठी धातू कोश	पृष्ठे ३७०	रुपये ३०
२) राजवाडे नामादी व्युत्पत्ती कोश	" ३५०	" ३०
३) समर्थ शिवाजी अन्योन्य संबंध (भा. रा. भट)	" १०९	" ०५
४) ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायाचे संस्कृत रुपांतर (वि. का. राजवाडे)	" १८३	" ०७
५) राजस्थान महाराष्ट्र संघर्ष (शु. पु. जोशी)	" ३००	" १२
६) राजवाडे चरित्र (भा. वा. भट)	" ६३२	" ५०
७) मराठ्यांचा इतिहासाची साधनें (मो. रा. जोशी)	" ६६०	" ५०
८) ऋगवेदातील ज्योतिष मूलक कालनिर्णायक गमके	" १००	" ०७
९) संस्कृत भाषेचा उलगडा (वि. का. कुळकर्णी)	" २१०	" १०
१०) जानकी स्वैंवर (सं. द. रा. भट)	" २८८	" २०
११) आज्ञापत्र (ऑफसेट प्रिंट) मूळ हस्तलिखित		" २०
१२) अमृतानुभव (ऑफसेट प्रिंट) मूळ हस्तलिखीत		" ४१
१३) योगचिंतामणी (ऑफसेट प्रिंट)		" ४१
१४) वेडिया नागेश (सं. डॉ. मु. ब. शहा)		" १०
१५) छत्रपतींची १०९ कलमी बखर (सं. डॉ. प्र. न. देशपांडे)		" १०
१६) ज्ञानेश्वरी पदकोश (श्री. शिवाजीराव भावे)		" १००
१७) संशोधक, "सुवर्ण महोत्सवी अंक"	पृष्ठे ३००	" ४०

विक्रीसाठी ठेवलेले इतर ग्रंथ

१) छ. शिवाजी महाराजांची पत्रे (डॉ. प्र. न. देशपांडे)	पृष्ठे ३००	रुपये ६५

विशेष सवलत :- वरील १८ पुस्तकांचा संच किंमत रुपये ५४८ चा केवळ रुपयें ४०० ला मिळेल. २ अगर अधिक ग्रंथ घेणाऱ्यास १५ टक्के कमीशन. काही ग्रंथाच्या प्रती अगदीच मर्यादित. टपाल खर्च वेगळा लागेल.

संशोधक त्रैमासिक :- इतिहास संस्कृती संशोधनाला वाहिलेलें दर्जेदार त्रैमासिक गेली ५२ वर्षे प्रकाशित होत आहे वार्षिक वर्गणी फक्त रु. १५/- प्रत्येक अंक किंमत रु. ०५/- ५२ वर्षातील उपलब्ध असलेल्या सर्व अंकाचा संच केवळ रु. ३००/- त उपलब्ध (त्यात सुवर्ण महोत्सवी अंक रु. ४०/-, योगचिंतामणी . ४१/-, आज्ञापत्र रु. २०/- समाविष्ठ.)

चिटणीस,

इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

॥ श्री ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ *अयोन्मत्तप्रलापकम्* ।
शुद्धबोधसुधास्वादी प्रलपामि प्रमत्तवत् ।
तत्प्रलापं निगूढार्थं साधयन्तु सतांधियः ॥१॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मदमत्सरौ ।
संसारतारणोपायास्तेषां विवरणं शृणु ॥२॥
विश्रान्ति सुन्दरीदत्तरतिलावण्यलम्पटाः ।
एकान्तलीलाचतुराः कामिनो मुक्तिगामिनः ॥३॥
यद्बलान्मौहृदैव्यस्य योगी नरहरिः स्वयम् ।
वक्षोविदारयाऽचक्रे स क्रोधी मुक्तिभाजनम् ॥४॥
भृकुटी कुटिलं यस्य मुखमीक्षितुमक्षमाः ।
लाभलोभादयो भावाः सद्वेषी केशवप्रियः ॥५॥
शाश्वते सुप्रसन्नानां नश्वरे भृकुटीभृताम् ।
रागद्वेषवतां तात मुक्तिः करतले स्थिता ॥६॥
येन वर्णाश्रमाचार देहभोग धनादिषु ।
मुह्यन्ति गलितात्मानः स मोहः परमं पदम् ॥७॥
मतो नान्यत्परं किञ्चिदहमेव महेश्वरः ।
अहमेवोत्तमश्चेति मदो मुक्तिप्रदो मतः ॥८॥
दृश्योत्कर्षं न सहते दृगुत्कर्षबलात्तु यः ।
स नु संवत्सरशतं जेष्टो निर्मत्सरान्मुनेः ॥९॥
क्षणं न क्षमते यस्तु बाह्यस्फुरणमक्षमी ।
तव्दामचरणाम्भोजें निबद्धाः क्षमिणां गुणाः ॥१०॥
कामादयो महाधूर्ता धूर्तितं यैर्जगत्त्रयम् ।
तान् धूर्तयति यो युक्त्या स धूर्तो धूर्जटिप्रियः ॥११॥
यौलालयति लोभादीनन्तमूंलानि कृन्तति ।
बहिरन्योन्य एवायमन्तर्गतकपर्ध्वंसौ ॥१२॥
गुणात्मिकेषु सर्वेषु दोषमेवान्तरात्मनः ।
कर्णे जपति यो नित्यं पिशुनोडलौ विभुक्तिभाक् ॥१३॥
परापवाद एवास्ति हृदये यस्य सर्वदा ।
पारङगतोऽसौ दृष्टश्च समयी मुनिशेखख ॥१४॥
मिथ्यैवेदं जगत्सर्वमिति निश्चितचेतसाम् ।
ऐते मिथ्यावादिनो लोके दुर्लभाः सत्यवादिनाम् ॥१५॥
नैव किञ्चित्करोमीति यः सदाचारवर्जितः ।

आचारिणो न गच्छन्ति तस्यानाचारिणोगतिम् ॥१६॥
पूर्वं तु यानि मित्राणि विचारादीनि तान्यपि ।
विहाय तत्परं याति मित्रद्रोही समुच्यते ॥१७॥
पञ्चभूतमकं विश्वं निर्मितं येन मायया ।
स एव हि मया दृष्टो मायावी मुक्तिभाजनम् ॥१८॥
स्वेच्छयैव कृतं विश्वं स्वेच्छयैव निहन्ति यः ।
कृतज्ञादपि पूज्योऽसौ कृतघ्नो मोक्षमश्नुते ॥१९॥
आश्चर्यं योऽभिमन्येत जीव आत्मानमीश्वरम् ।
सोऽभिमानी गतिं याति साधूष्वापि स पूज्यते ॥२०॥
गणेषु दोषं पश्यन्तो विश्वमात्रविनिन्दकाः
आत्मस्तुतिपरा यान्ति नित्यं वैकुण्ठमन्दिरम् ॥२१॥
बुद्ध्वापि शुद्धमात्मानं व्यावहारिकलोकवत् ।
करोमि न करोमीति दम्भकृत् शम्भुवल्लभः ॥२२॥
धर्माधर्मविनिर्मुक्ता अपि धर्मंपथे स्थिताः ।
ये धर्मध्वजिनस्तेषां वन्द्याश्चरणरेणवः ॥२३॥
बोधखड्गेन तीक्ष्णेग मोहाहङ्कारदुर्धियाम् ।
घातकः पातकं हन्ति पुरुषजन्मशतार्जितम् ॥२४॥
अहङ्कारं हरिहरं ब्रह्मैवाहमहं शिवः ।
इति विश्वासहन्तारः पुण्या विश्वासघातकाः ॥२५॥
भवेतां कर्ममार्गस्थौ तावुभावपि निन्दितौ ।
अस्माकमभिनिर्मुक्ताभ्मुदितौ पङ्क्तिपावनौ ॥२६॥
मुक्तो विधिनिषेधाभ्यां निश्चितः स्वेच्छयाचरन् ।
कर्मस्थानामपाङ्क्तयः सोऽस्माकं पङ्क्तिपावनः ॥२७॥
दत्त्वा वारिकपाटंय्य खण्डलाडुकवन्मुनिः ।
एकाकी मिष्टमश्नाति स याति परमांगतिम् ॥२८॥

॥ श्री विश्वनाथाय नमः ॥

मेवाडाज्ञाति भरुचना भट्ट लक्ष्मीरामे लख्यु छे.

प्रा. सिद्धार्थ यशवन्त वाकणकर (एम्. ए.)
(बडोदे)

श्रीमंत दुसरे बाजीराव साहेबांच्या कन्या श्रीमती कुसुमाबाई बयाबाई साहेब आपटे यांचे इंग्रजांवरील विश्वासाबद्दलचे पत्र

– य. रा. गुप्ते

(कै. य. रा. गुप्ते यांचा " चिमणाजीरावांची दुर्दशा " हा अप्रकाशित लेख आम्ही सप्टेंबर १९८४ या 'संशोधक' मध्ये प्रसिद्ध केला आमच्या संग्रही असलेला दुसरा अप्रकाशित लेख या अंकात प्रकाशित करीत आहोत.)

– संपादक

श्रीमती कुसुमाबाई बयाबाईसाहेब आपटे या श्रीमंत पंडित पंत प्रधान (त्यांचे आवडते अभिधान) अथवा ब्रह्मावर्ती गेल्यापासून महाराज संबोधण्यांत येणारे दुसरे बाजीराव साहेब यांच्या द्वितीय कन्या होत. त्यांस सरस्वतीबाईसाहेब आपटेहि म्हणत. त्यांचे छायाचित्र कै, रा. ब. द. ब. पारसनीस यांनी इतिहास–संग्रहात दिले आहे.[1] ते वैधव्यदशेतील होय. दुसरे चित्रावरुन तयार केलेले मी सह्याद्रींत घातले आहे.[2] ते सुवासिनी असतांनाचे अंदाज त्या तीस पसतीस वयाच्या असताचे आहे. तिसरे मला उपलब्ध झाले आहे ते त्या चवदा पंधरा वर्षांच्या असतांवेळचे म्हणजे लग्नानंतर चारपांच वर्षांचे दिसते.

बयाबाईंची हकीकत रा. ब. पारसनीसांनी इतिहास-संग्रह, ऐतिहासिक स्फुट लेख पृ. २४ २५ वर दिली आहे. त्यानंतर मी सह्याद्रि खं. १६ अं. ५ पृ. ७८ १–२ यांत व विविधवृत्त ९ जुलै इ. स. १९४४ यांत पृ. १० वर जोगेश्वरी जवळील भिडयांच्या वाडयांची माहिती देतांना आणखी प्रसिद्ध केली.

श्रीमंत लक्ष्मणराव चिमणाजी थत्ते पेशवे हे क्षेत्र काशी येथे गेले होते. त्यास पेशव्यांच्या कूळांतील व्यक्तींचीं जेवढी माहिती तेथे मिळेल तेवढा शोधून आणण्यास मी विनंति केली होती. मी काशीस असतां मला पुराणवस्तु संशोधनाचे काम मनस्वी असल्यामुळे ऐतिहासिक कागद साध्य करुन घेण्यास अवकाश नव्हता.

दु बाजीराव साहेबांचे धाकटे बंधु चिमाजी आप्पा यांच्या कन्या द्वारकाबाई या श्रीमंत लक्ष्मणरावांच्या आजी. लक्ष्मणरावांस दुसऱ्या बाजीराव साहेबांच्या पत्नी सईबाई यांनी दत्तक घेतले होते. तेव्हा ते बयाबाईसाहेबांचे बंधुहि होतात. त्यांचे वडील दुसऱ्या चिमाजी आप्पांचे नातू त्यांस बयाबाई साहेबांनी लष्कर नजीक ग्वालेरहून मि. वै. व. ७ गुरुवार शके ९३ म्हणजे १९७३ रोजी पत्र लिहिले. त्याची चिमाजीच्या हातची नक्कल लक्ष्मणरावास त्यांच्या दप्तरांत उपलब्ध झाली ती त्यांनी मला दाखविली. ती खाली देत आहे या तिथीस इं ता. ११ मे इ. स. १८७१ येते.

चिमाजी आप्पासाहेब इंग्रज सरकारकडें अर्ज करीत होते. "त्या अर्जाबरोबर आपल्याबद्दलहि अर्ज करावा, अनमान करू नये, कारण बलण्याच्या पूर्वीपासून म्हणजे १८५७ इ. च्या बंडापूर्वीपासून आपली व्यवस्था त्या सरकारास अर्थात् इंग्रज सरकारास जाहीर आहे. यास्तव अशा दुर्धर प्रसंगांतून त्यांनी आम्हास व तुम्हांस आश्रय दिला तेव्हां त्याचे वैशिष्ठ्य काय वर्णावे ? ज्यांनी असा अंगिकार केला ते या प्रसंगी आपले पोषण करण्याविषयी उपेक्षा कधीहि करणार नाहीत. श्रीमंत महाराजांचे पश्चात् म्हणजे बाजीराव कैलासवासी झाल्यावर सर्वोपरि इश्वरीने आपला सांभाळ करणार तेच सरकार अर्थात् इंग्रज सरकार आहेत; आम्ही स्त्री व्यक्ति व पराधीन स्वतः उद्योग करु शकत नाही व तुम्हाखेरीज स्वकीय आप्त आणि विश्वासू अन्य कोणी नाही" वगैरे मजकुर पत्रांत आहे. यावरुन बयाबाई साहेबांचा इंग्रजांवर व लक्ष्मणरावांचे वडिलांवर मोठा भरवसा होतासे दिसते.

रा. सं. मं. च्या संग्रही श्रीमंत लक्ष्मणरावांचे–सईबाईच्या पर्यायाने महाराज बाजीराव साहेबांच्या दत्तक पुत्राचे–हस्ताक्षर असावे यासाठी वरील पत्राची नक्कल त्यांनीच करुन देण्यास मी विनंति केली व त्यांनी ती केली. रुजुवात मात्र मी घेतली.

(मोडी) श्री शिव

चिरंजीव सहस्त्रायु रा. चिमणाजीराव आपासो. थंत्थें मु॥ श्रीकाशी याशि प्रति– सौ. कुसुमाबाई बयासो. आपटे अनेक अशिर्वाद वि. तुम्हा कडील मजकुर पेशजी उपाधिण बाई याणी सांगीतल्यावरुन विदित होऊन संतोष जाहाला. तुम्हास आम्हा कडील मजकुर माहितच आहे. त्याप्रमाणें तुम्ही आपले अर्जाबरोबर आम्हा विषईचा अर्ज गव्हर्नमेंट सरकारास अवश्य करावा अनमान करु नयें कारण बलव्याचे पूर्वीपासून आपली व्यवस्था तर सरकारास जाहीर आहे. यास्तव अशा दुर्धर प्रसंगातून

त्याणी आम्हास व तुम्हास आपले जवळ आश्रय दिला तेव्हा त्यांची विशेषता काय वर्णावयाची ? तरि ज्याणी असा अंगिकार केला ते याप्रसंगी आपले पोषण करण्याविषई उपेक्षा कधिही करणार नाहीत. आता ती श्रीमंत महाराजांचे पश्चात सर्वोपरी इज्जतीने आपला सांभाळ करणार तेच सरकार आहेत दुसरे कोणी नाही हे तुम्ही जाणितच आहां, का कि आम्ही स्त्री व्यक्ती आणि तशात परस्वाधीन यामुळे स्वत: आम्ही उद्योग करु सकत नाही व तुम्हा खेरीज आमचा स्वकीय आप्त आणि विश्वासु कही अन्य कोणी नाही हे तुम्हास माहित आहे. याकरिता त्यांचे हुजूर हाजर होऊन आमचा वाका निवेदन करण्यास व त्याबद्दल हर एक प्रकारची आम्हा कडून मदतगारी करण्यास्तव तुम्हास कुलअखत्यार आम्ही दिला आहे. ये विषई आता अनमान किमपीही करु नये. सबब हे पत्र तुम्हास मुद्दाम पाठविले आहे. पांवल्याचे उत्तर आपले कडील कुशल वृत्तासह जरुर सत्वर पाठवावे कळावे बहूत काय लिहिणे हे अशिर्वाद मि. वै. व. ७ शके ९३ मु॥ लष्कर नजीक ग्याल्हेर.

(सही) कुसुमाबाई बयासो. द. खु.

मे ११ इ. स, १८७१

* * *

संदर्भ-

१ इतिहास संग्रह, ऐतिहासिक स्फुट लेख, पृ. २४-२५ दर्म्यांन.
२ खं. १६ अं. ५ पृ. ७८१.

॥ श्री विश्वनाथो विजयते ॥

राजवाडे मंडळ प्रकाशने

मंडळाकडे विक्रीसाठी उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांची यादी

१) राजवाडे मराठी धातू कोश	पृष्ठे ३७०	रुपये ३०
२) राजवाडे नामादी व्युत्पत्ती कोश	" ३५०	" ३०
३) समर्थ शिवाजी अन्योन्य संबंध (भा. रा. भट)	" १०९	" ०५
४) ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायाचे संस्कृत रुपांतर (वि. का. राजवाडे)	" १८३	" ०७
५) राजस्थान महाराष्ट्र संघर्ष (शु. पु. जोशी)	" ३००	" १२
६) राजवाडे चरित्र (भा. वा. भट)	" ६३२	" ५०
७) मराठ्यांचा इतिहासाची साधनें (मो. रा. जोशी)	" ६६०	" ५०
८) ऋगवेदातील ज्योतिष मूलक कालनिर्णायक गमके	" १००	" ०७
९) संस्कृत भाषेचा उलगडा (वि. का. कुळकर्णी)	" २१०	" १०
१०) जानकी सैंवर (सं. द. रा. भट)	" २८८	" २०
११) आज्ञापत्र (ऑफसेट प्रिंट) मूळ हस्तलिखित		" २०
१२) अमृतानुभव (ऑफसेट प्रिंट) मूळ हस्तलिखीत		" ४१
१३) योगचिंतामणी (ऑफसेट प्रिंट)		" ४१
१४) वेडिया नागेश (सं. डॉ. मु. ब. शहा)		" १०
१५) छत्रपतींची १०९ कलमी बखर (सं. डॉ. प्र. न. देशपांडे)		" १०
१६) ज्ञानेश्वरी पदकोश (श्री. शिवाजीराव भावे)		" १००
१७) संशोधक, "सुवर्ण महोत्सवी अंक"	पृष्ठे ३००	" ४०

विक्रीसाठी ठेवलेले इतर ग्रंथ

१) छ. शिवाजी महाराजांची पत्रे (डॉ. प्र. न. देशपांडे) पृष्ठे ३०० रुपये ६५

विशेष सवलत :- वरील १८ पुस्तकांचा संच किंमत रुपये ५४८ चा केवळ रुपयें ४०० ला मिळेल. २ अगर अधिक ग्रंथ घेणाऱ्यास १५ टक्के कमीशन. काही ग्रंथाच्या प्रती अगदीच मर्यादित. टपाल खर्च वेगळा लागेल.

संशोधक त्रैमासिक :- इतिहास संस्कृती संशोधनाला वाहिलेलें दर्जेदार त्रैमासिक गेली ५२ वर्षे प्रकाशित होत आहे वार्षिक वर्गणी फक्त रु. १५/- प्रत्येक अंक किंमत रु. ०५/- ५२ वर्षातील उपलब्ध असलेल्या सर्व अंकाचा संच केवळ रु. ३००/- त उपलब्ध (त्यात सुवर्ण महोत्सवी अंक रु. ४०/-, योगचिंतामणी . ४१/-, आज्ञापत्र रु. २०/- समाविष्ठ.)

चिटणीस,

इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

अनेक नाद एक निनाद
आम्ही सारे एक आहोत

वाद्ये अनेक, त्याचे नाद भिन्न भिन्न,
पण जेव्हा त्यांचा सुरेख, लयबद्ध,
एकात्म मेळ जमतो तेव्हा निर्माण होते
सुरेल संगीत, मोहक, आल्हादक,
प्रभावी अन् ओजस्वी

राष्ट्राचेही तसेच आहे, भिन्न जाती,
भिन्न धर्म, भिन्न वंश ह्यांचा एकात्म
मेळ साधला की राष्ट्रही बनते सुंदर
एकसंघ अभेद्य बलवान

राष्ट्रीय एकात्मता राखा देश बलवान बनवा

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासनाद्वारा प्रकाशित.